

POLITICKÉ VEDY / POLITICAL SCIENCES

Časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá / Journal for Political Sciences, Modern History, International Relations, security studies

URL časopisu / URL of the journal: <http://www.fpvmv.umb.sk/politickevedy>

Autor(i) / Author(s): Bureš Jan
Článok / Article: Koncept nepolitické politiky T. G. Masaryka a Václava Havla / Nonpolitical Policy Concepts of T. G. Masaryk and V. Havel
Časopis / Journal: Politické vedy / Political Sciences
Vydavateľ / Publisher: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov – UMB Banská Bystrica / Faculty of Political Sciences and International Relations – UMB Banská Bystrica

Odporúčaná forma citácie článku / Recommended form for quotation of the article:

BUREŠ, J. 2012. Koncept nepolitické politiky T. G. Masaryka a Václava Havla. In *Politické vedy*. [online]. Roč. 15, č. 1, 2012. ISSN 1335 – 2741, s. 52 – 85.

Dostupné na internete:

<http://www.fpvmv.umb.sk/userfiles/file/1_2012/bures.pdf>.

Poskytnutím svojho príspevku autor(i) súhlasil(i) so zverejnením článku na internetovej stránke časopisu Politické vedy. Vydavateľ získal súhlas autora / autorov s publikovaním a distribúciou príspevku v tlačenej i online verzii. V prípade záujmu publikovať článok alebo jeho časť v online i tlačenej podobe, kontaktujte redakčnú radu časopisu: politicke.vedy@umb.sk.

By submitting their contribution the author(s) agreed with the publication of the article on the online page of the journal. The publisher was given the author's / authors' permission to publish and distribute the contribution both in printed and online form. Regarding the interest to publish the article or its part in online or printed form, please contact the editorial board of the journal: politicke.vedy@umb.sk.

KONCEPT NEPOLITICKÉ POLITIKY T. G. MASARYKA A VÁCLAVA HAVLA¹

Jan Bureš*

RESUME

The author deals with the problem of Political Philosophy of T.G. Masaryk and Václav Havel. He analyses mainly the question of so called Non-Political Politics. The author shows the origin of the conception of Masaryk, following the ideas of K. Havlíček. He analyses main works of Masaryk: „Havlíček“ (1898), „World’s Revolution“ (1928) and „New Europe“ (1919). The Concept of Non-Political Politics was a central idea of Havel’s aspiration to find a way out from the dependence of the man on the communist régime. There are three key’s texts of Havel’s Political Philosophy: „On the topic of the opposition“ (1968), „The letter to Mr. Gustáv Husák“ (1975), and „The Power of Powerless“ (1978). The author deals to present very complicated development of Havel’s position to the institution of political parties and the democratic system. He shows also some aspects of discussions about Havel’s political philosophy after the November 1989.

Key words: T. G. Masaryk, V. Havel, politics, democracy, political philosophy

Úvod

Tato studie si klade za cíl porovnat vnímání konceptu tzv. nepolitické politiky u dvou jejích nejvýznamnějších českých protagonistů – **Tomáše G. Masaryka** a **Václava Havla**. Autorovi jde především o analýzu hlavních Masarykových i Havlových textů, týkajících se dané problematiky. Stěžejními zdroji této analýzy jsou především hlavní **Masarykovy** a **Havlovy** texty – tedy **Masarykův** „Havlíček“, a příslušné pasáže „Světové revoluce“ a „Nové Evropy“ a **Havlův** „Dopis **Gustávu Husákovi**“ a především „Moc bezmocných.“ Pramenná základna studie je ovšem samozřejmě širší. Kromě několika dalších drobnějších textů **Václava Havla** tvořily zdroje této studie či odborné články **Miloše Havelky**, **Bedřicha Loewensteina**, **Milana Otáhala** a také vynikající práce **Johna Keana** o **Václavu Havlovi**. Neméně významnou částí pramenů jsou publicistické články, publikované politology, sociology, filozofy, historiky i

* PhDr. Jan Bureš, PhD., působí jako odborní asistent na Katedře politikologie a humanitních studií, Metropolitní univerzita Praha, email: bures@mup.cz.

¹ Text článku vznikl s podporou Grantové agentury ČR, reg. č. 407/09/1023

pamětníky-disidenty v českém tisku především na přelomu ledna a února 2003 u příležitosti odchodu **Václava Havla** z prezidentské funkce.

Pojetí nepolitické politiky u T. G. Masaryka

Tomáš Garrigue Masaryk nastínil svou představu tzv. nepolitické politiky nejobširněji v práci o **Karlu Havlíčkovi** (Masaryk, 1896). Hlavním historicko-politickým důvodem, ospravedlňujícím snahu **Masaryka** nalézt jiné než politické prostředky řešení politických problémů českého národa, byla politická nesamostatnost české společnosti ve druhé polovině 19. století.

Hospodářský význam českých zemí nebyl vyvážen jejich relevantním politickým postavením v rámci habsburské monarchie. **Masaryk** si položil otázku, jakými prostředky je možno pracovat ve prospěch národa v situaci, kdy tento nemá své vlastní parlamentní zastoupení, autonomní politické instituce a kdy neexistuje svoboda tisku. A v této chvíli obrací pozornost k **Havlíčkovi**, v jehož projektu „Nového spolku nepolitického“ našel cestu (či alespoň snahu) k vyřešení otázky, jak se má spravovat nesamostatný národ a jakou činností může nahradit vlastní vládu, kterou nemá (Masaryk, 1896). **Masaryk** si samozřejmě uvědomoval historické okolnosti politické činnosti **Havlíčka** a vnímal, že **Havlíčkovi** šlo především o práci buditelskou, vzdělávací, nikoli v prvé řadě politickou.

V listopadu 1850 vydal **Havlíček** „Návrh nového spolku nepolitického“, jehož text **Masaryk** cituje ve své knize. **Masaryka** na tomto návrhu zaujala především myšlenka, že v době nesamostatnosti českého národa není možno klást si rovnou velké politické cíle, jako je boj proti rakouské vládě či snad dokonce snaha o politickou samostatnost, ale naopak je nutno nejdříve připravit společnost na budoucí přijetí plné zodpovědnosti za vlastní osud (např. v podobě samostatného státu). A tato příprava znamená podle **Havlíčka** (a **Masaryk** se k této myšlence plně přihlásil) především snahu „*rozmnožovat inteligenci, duševní schopnosti a vědomosti*“, tedy pozvednout vzdělanost českého národa (Masaryk, 1896, s. 431). Ale nejen to – **Masarykovi** šlo o víc, především o snahu po vytvoření jednotného národního povědomí, které tolik scházelo v době, kdy samostatnost a autorita českých (stavovských) politických institucí byla dávno rozpuštěna v byrokratickém aparátu Rakousko-Uherské monarchie a nemohla tak plnit roli reprezentanta politických požadavků jazykově české společnosti. Proto **Masaryk** označil Havlíčkův návrh na zřízení nepolitického spolku jako „*plán, jak organizovat celý národ k promyšlené a účelné práci všekulturní, jak dát jednotlivým částem národního tělesa oči, rozum, vědomí, ducha – především jednotného*“ (Masaryk, 1896, s. 430). V Havlíčkově

představě měl „Spolek nepolitický“ především podporovat české studenty v jejich studiu, cestování, poznávání jiných zemí a tak napomáhat rozvoji české inteligence. **Havlíček** si uvědomoval, že v situaci nedlouho po potlačení revoluce v roce 1848 není možno zakládat přímo politické spolky a organizace, jejichž činnost ve prospěch národa ovšem považoval v ideálním případě za nanejvýš potřebnou. Z důvodu této výjimečné situace doporučoval pracovat na „*rozmnožování sil a připravovat je pro budoucnost.*“ Proto také dokonce navrhl přetvořit původně politické spolky (např. Slovanskou Lípu) na spolky *nepolitické*, s odůvodněním, že jedině tak budou více nezávislé a svobodné. **Havlíček** byl za takový návrh silně kritizován, především bývalými radikálními vůdci české revoluce z roku 1848 **Sabinou** a **Fričem**, kteří mu vyčítali, že se dobrovolně vzdává politické činnosti ve prospěch české věci. **Masaryk** právě v tomto Havlíčkově návrhu spatřoval projev značné odvahy, neboť vyjadřoval radikální rozchod s myšlenkou participace na rakouském neoabsolutistickém politickém režimu a tuto Havlíčkovu nepolitickou politiku dokonce označil za jedinou možnou cestu, která českým vlastencům po roce 1848 zbyla.

Masaryk pochopitelně vnímal Havlíčkův text z roku 1850 s odstupem 40 let a především již v dosti odlišné historické situaci. V devadesátých letech 19. století byla již česká společnost strukturována do různých sociálních vrstev, měla své vlastní kulturní instituce, vlastní, byť stále velmi křehkou a početně nedostatečnou soustavu českých škol a v podobě politických stran také své vlastní, byť také poměrně omezené, zastoupení národních politických zájmů v českém zemském sněmu a vídeňské Říšské radě. A především – česká společnost si ve druhé polovině 19. století vybudovala silné ekonomické postavení v rámci monarchie, stala se společností silně průmyslovou a do jisté míry (díky soustavě českých bank) také ekonomicky nezávislou. Nicméně vývoj české společnosti provázely ve druhé polovině 19. století některé specifické jevy, které měly značný vliv i na Masarykovu koncepci nepolitické politiky (Havelka, 1998). Šlo zejména o nerovnoměrnost v rozložení sociální struktury obyvatelstva, kdy hlavní dvě společenské vrstvy – maloměstská a velkoselská – nebyly doplněny silnou elitní vrstvou české velkoburžoazie (nebo politicky autonomní silnou vrstvou původní historické české zemské šlechty). To s sebou samozřejmě neslo nedostatek výrazných politických osobností, které by z titulu své autority mohly významně veřejně působit ve prospěch hájení českých národních zájmů. Za druhé ostentativní neochota vídeňské politické elity alespoň částečně uspokojit volání českých politiků po zvýraznění ústavního postavení českých zemí v rámci monarchie vedla ve společnosti k přirozené reakci – totiž ke snaze emancipovat se především proti rakouskému státu a tím obecně *proti jakémukoli státu*. To ztěžovalo možnost proměny vnímání tradiční, předmoderní

závislosti jedince na státu směrem k osvojení si ideje lidské autonomie (a občanské svobody), která je základem principu občanské společnosti. Tento faktor byl ještě doplňován třetím specifickým rysem české společnosti, totiž přítomností dvou národních etnik, prožívajících svou emancipaci prostřednictvím vzájemné rivality a konkurence. Česká společnost tak zažívala zároveň pozvolné osvojování myšlenek moderního liberalismu a občanských svobod a zároveň vrcholící fázi svého emancipačního nacionalismu.

Masaryk pochopitelně vnímal nejen všechn tento pokrok v budování „národní věci“, ale musel na druhé straně také vnímat disproporci mezi vysokým hospodářským významem českých zemí a nízkým významem jejich politického postavení v rámci monarchie. Nepolitická politika je tak **Masarykovi** především prostředkem nesamostatného národa, který nemá svou vlastní vládu, ale který potřebuje být veden vědomím jasné představy o své budoucnosti, o svých národních cílech. V situaci, kdy porobený národ ztrácí svou vládu, se tato vláda ocitá na jedné lodi se svým lidem, tj. stávají se pouze *jedním lidem*. Chce-li se takový národ znovu povznést a nabyt svou svobodu, musí se přičinit o znovuvytvoření své vlastní vlády (neboť ta je symbolem suverenity lidu). Není-li ovšem možné v podmínkách podrobení či okupace vytvořit vlastní politickou vládu, musí být vytvořena vláda, kterou **Masaryk** (cituje **Trentowského** – viz níže) nazývá vládou „morální.“

I v situaci, kdy je národ ovládán národem cizí vládou, píše **Masaryk**, vytváří si přirozeným způsobem tuto *morální*, národní vládu, kterou **Masaryk** vnímá jako neoficiální pospolitost, jakousi komunitu představitelů národní elity. A protože tato „vláda“ nemůže používat politické prostředky boje, je odkázána na používání mimopolitických, resp. nepolitických prostředků prezentace národních zájmů. Tuto orientaci na nepolitickou činnost **Masaryk** podtrhuje i tím, že na **Havlíčkovi** oceňuje jeho rozhodnutí opustit poslaneckou funkci a dát přednost práci na vzdělávání národa, konkrétně práci novináře v Národních novinách.

Masaryk, aby dokázal smysluplnost aktivní činnosti, směřující ke správě vlastní společnosti v době národní nesvobody a nesamostatnosti, poukazuje spolu s **Havlíčkem** na situaci polského národa a snaží se ukázat Poláky jako národ, který – nemaje vlastní stát – sami sebe jako národ spravuje. V této souvislosti uvádí rozsáhlý text polského filozofa **Trentowského** z roku 1843, nazvaný „O vysvobození vlasti.“ Ačkoli **Masaryk** v komentáři k tomuto textu odmítá a priori vztáhnout celou **Trentowského** argumentaci také na české podmínky, je možno zde najít několik tezí, které budou i později **Masarykem** opakovaně zdůrazňovány:

- Každý národ si za svůj pád může sám, protože kdyby chtěl zůstat svobodný, bránil by se.
- Národ je vždy oslabován stranicím, které mu dává zapomenout na hlavní cíl.
- Revoluce nevedou k úspěchu, naopak situaci „padlého“ národa jen ztíží – národy se musí povznést především mravně.
- Národ může být zvenku podmaněn jen fyzicky; morálně a duchovně se může propadnout jen on sám.

Kdo jsou lidé, tvořící morální, nepoliticky jednající národní vládu v podmínkách nesvobody? Podle **Trentowského** jsou to právě ti (nemnozí), kteří neklesli pod tíhou nesvobody, nezkompromitovali se posluháním okupačnímu režimu, zkrátka ti, kteří „*udržují v ujařmeném národě vládu nad sebou*“ a jež také národu „*opakují dnem i nocí, že má ve vlastních prsou dělnost, které nedovede nic odolat, že nemusí se spouštět na pomoc cizí, ale spoléhat jedině na své síly*“ (Masaryk, 1896, s. 452). Takoví lidé, kteří svůj boj za vlast a jeho svobodu prokáží konkrétními činy a obětmi, mají také potom největší morální právo k vládě.

Trentowski samozřejmě psal svůj spis jako reakci na současnou situaci polského národa, žijícího ve třech různých státech po zničení samostatného Polska na konci 18. století. Přesto však jsou jeho závěry až podivuhodně aktuální například pro situaci, ve které se ocitla znormalizovaná československá společnost v 70. a 80. letech 20. století.

Naděje na znovunabytí samostatnosti či osvobození od nesvobody spojoval **Trentowski** s příslušníky společenských elit, které rozdělil do tří skupin:

- „Nejskvělejší realisté“ – ti, kteří dokáží vybudovat nezávislou infrastrukturu své vlasti, školství, průmysl, banky (průmyslníci, statkáři, šlechta, měšťané, učitelé)
- „Nejskvělejší idealisté“ – spisovatelé, kteří povznášejí národ, vzbuzují v něm sebeúctu a lásku k vlasti, vyjasňují mu minulost, přítomnost a budoucnost. Morální moc spisovatelů je větší než každá moc politická, a proto jsou kritizující spisovatelé také politickou mocí pronásledováni.
- „Lidé nejskvělejších skutků“ – političtí vězni, mučedníci, hrdinové, svatí předci – ti, kteří již svými konkrétními činy a obětmi prokázali, že zájem vlasti staví nad všechny ostatní hodnoty.

Nepolitická povaha činnosti takové „morální vlády“ vyplývá i pro **Trentowského** právě z výjimečnosti vnitropolitické situace – veřejné vystoupení na odpor by skutečná (okupantská) vláda považovala za nebezpečí a tvrdě by proti aktivistům zasáhla. Proto **Trentowski** radí odsunout spiknutí či revoluci až na dobu, kdy se

ujařmený národ jednak morálně obrodí a jednak si bude jist vítězstvím. To je ovšem poněkud kompromisní až pasivní stanovisko, poměrně ostře kontrastující s jinak zásadovými formulacemi **Trentowského**. Tato nejednoznačnost, resp. rozdíly mezi hlásanou zásadovostí a určitým pochopením pro pragmatické jednání je ještě v mnohem větší míře viditelná v Masarykových textech souvisejících s jeho zahraniční akcí v letech první světové války. Ještě v „**Havličkovi**“ se přiklání k zásadě, že není možno v politice jen taktizovat, politikařit, ale že naopak je možno takové metody odmítnout a postupovat kriticky, zásadově a racionálně. Také například v České otázce podřizuje politiku širšímu duchovnímu rozměru (Masaryk, 1990; Loewenstein, 1997). Také pro **Masaryka** měla nepolitická politika, stejně jako pro **Havlička**, svůj význam především v podobě vzdělávací a výchovné činnosti pro národní společenství.

Vztah intelektuála k politické účelovosti na jedné a oddanosti pravdě na druhé straně je i u **Masaryka** (stejně jako později u **Havla**) jednou ze základních otázek, která formovala jejich myšlenkový i politický postoj a která se také stala jedním z hlavních témat, trvale přítomných v moderním českém politickém myšlení. Jak **Masaryk**, tak **Havel** byli totiž svým „katapultem“ do výšin politické moci konfrontováni s nutností odlišit abstraktní a teoretické uvažování o politice od praktického výkonu vlastní politické moci. To nutně vedlo u obou k určitému „vystřízlivění“, k nutnosti najít si v novém politickém systému své místo a tedy – začít se chovat politicky.

Specifickým problémem u **Masaryka** je způsob interpretace soudobých dějinných událostí a také jeho vztah k českým dějinám, resp. způsob, jakým s těmito dějinami zachází. Pro názornost postačí poukázat na dvě velká Masarykova témata – jeho tzv. humanitní ideál českých dějin a na interpretaci souboje teokratických monarchií na jedné a svobodomyšlných demokracií v první světové válce na druhé straně.

Myšlenka, interpretující české dějiny jako neustálý běh směřující k naplnění ideje humanity a demokracie, vyvozovaná Masarykem ze středověkého myšlení českých bratří (a dále z **Komenského**, **Palackého**, **Kollára** a **Havlička**), byla předmětem velkých polemik mnoha českých historiků (Havelka, 1997). Ve vztahu k námi zkoumané otázce nepolitické politiky je ale zajímavá právě otázka účelu či smyslu takové interpretace. **Masaryk** již v České otázce zdůraznil, že jeho výklad českých dějin není vědeckou historickou analýzou, nýbrž snahou dát českým dějinám smysl, který měl českého člověka konce 19. století vyvézt z krize moderní společnosti a dát mu nové pevné jistoty. V tomto smyslu byl tedy tento jeho výklad zčásti také *politickou* interpretací. **Loewenstein** dokonce tvrdí, že **Masaryk** dal svým pokusem o mravní obrodu národa politickému životu „*doktrinářské vyhrocení*“ a

zároveň hned dodává, že podnětnost Masarykových (moralizujících) výzev byla právě v tom, že čistě politická politika v tehdejší době potřebovala korektury v podobě výzev z oblasti, kde platí jiné hodnoty – nepolitické (Loewenstein, 1997, s. 243).

Pokud jde o Masarykovu interpretaci smyslu první světové války, také zde můžeme pozorovat vnitřní zápas, který se odehrával mezi postavou moralizujícího filozofa s pevným názorem na nadřazený vztah morálních zásad nad praktickou denní politikou a prakticky jednajícím reprezentantem národního odboje v emigraci. **Masaryk** nechtěl stát mimo hru a jen přihlížet dění, v němž zpozoroval naději na zásadní proměnu politického uspořádání Evropy i světa. Zcela programově, v duchu zásady, že demokracie ze všech doposud známých politických systémů nejlépe umožňuje občanům ovlivňovat politické aspekty svých životů, se rozhodl odhodit neutralitu vědce a postavil se na stranu Dohodových mocností. V souladu se svou ideou humanitní pak i souboj dvou velkých válečných stran interpretoval jako boj o novou podobu politiky: mocnosti Trojspolku označoval jako státy řídicí se pouze logikou (surové) moci a naopak státy Dohody (zejm. USA a Velkou Británií) vnímal jako systémy respektující různorodé zájmy menšin, malých a slabých národů atd. Světovou válku tak označil za boj mocností středověkého teokratického monarchismu proti demokratickým a republikánským státům. Tato „ideologizace mocenské rivality“ mu téměř znemožňovala nacházet cestu ke kompromisu v případě, že by se věci vyvíjely jinak, než předpokládal (Loewenstein, 1997, s. 243). Jako důkaz této Masarykovy nekompromisnosti je možno snad uvést jeho radikálně protirakouské vystoupení u příležitosti 500. výročí upálení **Jana Husa**, v němž obrazně řečeno vyhlásil Rakousko-Uhersku boj na život a na smrt.

Masaryk pochopitelně mohl vystupovat daleko radikálněji proti Vídni, než představitelé české politické elity doma, neboť se nemusel tak příliš ohlížet na svou vlastní bezpečnost (i když, jak je známo, už jeho nejbližší příbuzní v Čechách byli za jeho zahraniční aktivity perzekvováni). Hlavním důvodem k radikálnímu vystoupení však **Masarykovi** bylo jeho přesvědčení, že rakouský politický systém je nejen *politicky* nespravedlivý (především vůči postavení českých zemí v monarchii), ale také neobhajitelný z morálních důvodů jako režim autokratický. Na druhé straně ale právě pro tuto neochotu ke kompromisu mohl **Masaryk** vystupovat daleko radikálněji, než složky domácího českého odboje, které se stále ohlížely na názory vídeňských politických elit. Jak ale ukazuje například **Otto Urban**, ostrý rozpor mezi Masarykovým zásadně odmítavým postojem k Vídni a postojem českých politiků doma v prvních letech světové války není možno vnímat černobíle a příliš příkře. Česká politická elita se totiž podle **Urbana** nechtěla odhodlat k zásadní revizi

„pozitivní“ (k Vídní vstřícné) politiky zejména z toho důvodu, že chtěla zachovat všechno to, co si česká společnost v uplynulých desetiletích vydobyla v oblasti hospodářské, sociální, kulturní a v neposlední řadě i politické (Urban, 1982).

Přesto však zůstal **Masaryk** realistou a uvědomoval si, že politika nemůže být založená pouze na ideálech: proto také ve Světové revoluci dodává: „*O naší budoucnosti, jak o sudbách všech národů, rozhodují přirozené a historické reality, nikoli fantastické plány a přání nesoudných politiků*“ (Masaryk, 1928, s. 511).

Jak ovšem upozorňuje **Havelka**, Masarykovy charakteristiky pojmu „nepolitická politika“ nejsou vždy zcela jednoznačné (Havelka, 1998, 460). **Masaryk** vnímal nepolitickou politiku především jako drobnou práci pro národ, která ovšem spíše odpovídá Havlíčkově charakteristice vzdělávací, výchovné, osvětové a budovatelské činnosti v době nesamostatnosti národa.² V době budování nového samostatného státu je sice drobná práce pro národ a stát velmi užitečná, nicméně na rovině politického rozhodování (na níž se **Masaryk** po roce 1918 ocitnul) již těžko může být nepolitická, natož antipolitická. Přesto to však může být – dodává **Masaryk** – politika s kulturou, opravdová demokracie, neredukovaná na pouhou poslaneckou politiku (Masaryk, 1928).

Pojetí nepolitické politiky u Václava Havla

Pro českou politickou žurnalistiku devadesátých let bylo téma **Havlova** vztahu k politickým stranám a vůbec všem politickým strukturám velmi lákavé. Novináři i politici všech názorových proudů neustále vnímali **Havla** jako odpůrce politických stran a vyvozovali tento jeho postoj z textů, napsaných před listopadem 1989.

Hlubší analýza **Havlova** politického myšlení vyžaduje respekt k historickým souvislostem, za nichž se **Havlovy** názory formovaly. Tak především **Miloš Havelka** upozornil na to, že není možno jednoduše spojovat **Havlovy** polistopadové politické postoje s jeho koncepcí antipolitické politiky z doby disidentské činnosti. Argumentuje především poukazem na historický fakt, že **Havel** se ve svých hlavních politických esejích (zejména v „Moci bezmocných“) pokoušel popsat možnosti opoziční práce v politickém systému, v němž normální politická práce není téměř možná (Havelka, 1999).

V článku nazvaném „Nepolitická politika: kontexty a tradice“ se Havelka mj. zabývá důvody rozvoje konceptu nepolitické politiky v řadách protikomunistické opozice v Československu, zejm. ale u **Václava Havla** (Havelka, 1998). Tvrdí, že jedním z důvodů rozšíření tohoto konceptu v komunistických státech střední a

² **Havelka** ji označuje za program výrazně modernizační socializace Čechů, (Havelka, 1998)

východní Evropy vůbec bylo právě „*naprosté vyprázdnění politična*“ jako důsledek „*princiálního oddělení privátní a veřejné sféry (tj. občana a politiky) v tzv. diktatuře proletariátu*“ (Havelka, 1998, s. 462). Poukazuje dále na to, že to byla především marxisticko-leninská filozofie, která svou vírou v „*údajné vědecké odhalení 'přirodních zákonů' historického vývoje učinila každou politiku nadbytečnou*“ (Havelka, 1998, s. 462). **Havlova** koncepce nepolitické politiky podle jeho názoru vznikla v důsledku přirozené snahy protikomunistické opozice nalézt nosnou alternativu občanského postoje k režimu.

Než se dostaneme k hlavnímu textu, v němž **Václav Havel** vyložil své pojetí nepolitické politiky – k „Moci bezmocných“, je nutno připomenout ještě jeden, neméně závažný **Havlův** text – Dopis **Gustávu Husákovi** z dubna 1975. Tento dopis nám totiž ukazuje především *metodu*, pomocí níž **Havel** analyzuje současnou podobu komunistického režimu v Československu 70. let, i s jakou později – v „Moci bezmocných“ – přistupuje k řešení otázky, jaké možnosti má opozice ve snaze režim změnit, nebo vůbec nějak se vůči němu vymezovat.

Václav Havel v Dopise **Husákovi** zkoumá, jaký dopad má komunistický režim na československou společnost. Podává zde v podstatě především psychologický výklad vzájemného vztahu občana a politického režimu v konkrétních podmínkách normalizace 70. let. **Havel** neanalyzuje politické struktury režimu, jeho organizaci, vzájemné vztahy uvnitř mocenské elity, neanalyzuje ani politologicky či sociologicky chování občanů v této společnosti. Zajímá ho především morální, etická stránka problému a jeho metoda je tak velmi apolitická.

Pokud jde o schopnost pochopit a popsat určité psychologické jevy, ke kterým v čs. společnosti docházelo právě ve vztahu občanů a státní moci, je **Havlova** analýza skutečně brilantní. **Havel** na všeobecnou chloubu režimu, pokud jde o zvyšující se životní úroveň občanů, reaguje strohým konstatováním, že společnost „*upadá do stále hlubší krize, jež je v lecčems nebezpečnější než všechny, jež z naší moderní historie pamatujeme*“ (Havel, 1999c, s. 69). Základní otázkou pro **Havla** je, jaké návyky a vzorce chování vůči režimu si lidé v Československu osvojili v době po vystřízlivění ze zničených nadějí roku 1968. Centrem jeho zájmu se stává především *všeobecná přetvářka*, kterou chápe jako nejpřednější vzorec chování lidí vůči státní moci. Tato přetvářka je pro něj vlastně pochopitelným, racionálním únikem občanů od reality.

Pro **Havla** je samozřejmě tristní poznatek, že ona nepsaná společenská smlouva mezi komunistickým režimem a jeho občany, založená na výměně pozvolna rostoucí životní úrovně za pasivitu a nezájem o politické dění, opravdu

funguje (Otáhal, 1998). **Havlovi** však nečiní problém priznať de facto porážku opozície v tejto veci, pretože politické víťazství či porážka opozičných skupín a jedinců pro něj nebola primárním cieľom. V jeho nepolitickom pojetí boje za pravdu v politice i životě skutečně zřejmě nehrály veľkou roli klasické vzory politického chování. Boj o moc, volební soupeření i politické intriky pro něj znamenaly pouze pasívny príjetí principu klasické parlamentní demokracie, stranické politiky, ktorou (podobně jako **TGM**) považoval za nedostatečnou.³ **Havlovi** jde však o víc – zejména o to, aby skutečné chování politických elit bylo v souladu s všeobecně (a to zčásti i v komunistickém režimu) hlásanými zásadami, tj. s lidským a občanským svědomím a úctou k pravdě a k základním pravidlům lidské morálky. A právě tady se dostává do nejostřejšího konfliktu s režimem a jeho ideologií. Kritizuje režim nejen za cynismus oné společenské smlouvy, ale především za „brutální otevřenost“ (a vlastně upřímnost!), s jakou režim dává občanům najevo (pomocí různých odměn a trestů), jakého osudu se jim dostane v případě, že smlouvu dodržují, a jakého v případě opačném. **Havel** poukazuje na to, že se režim:

1. nezajímá o skutečné smýšlení navenek loajálních občanů,
2. nezajímá o to, zda lidé projevují loajalitu režimu z upřímnosti či jen z prospěchu,
3. dokonce chová tak, že automaticky počítá s tím, že jsou k němu lidé loajální z prospěchu,
4. nakonec občanům snaží ukázat, jaké osobní výhody jim přinese prokázaná loajalita (dokonce už při získávání takových projevů loajality režim těmito výhodami argumentuje) (Havel, 1999c, s. 74-75).

Na otázku, proč většina občanů tuto smlouvu plní, **Havel** nabízí několik odpovědí. Činí tak podle něj jednak ze strachu (ve společnosti je přítomno vědomí trvalého a všudypřítomného ohrožení) – přičemž tento strach je především obavou ze ztráty materiálních a existenčních výhod režimu, nikoli primárně strachem z fyzického násilí jako v 50. letech.⁴ Za druhé, píše **Havel**, tak většina občanů činí z důvodu rezignace na snahu o jakoukoli změnu: „*Lidé jakoby po nedávných historických otřesech a po tom, jaký systém se v zemi stabilizoval, ztratili víru*

³ Na to upozorňuje **Otáhal**, když ukazuje, že **Havel** odmítá politiku jako technologii moci a manipulaci s ní nebo jako kybernetické řízení lidí či jako umění účelovosti, praktických intrik. Naopak **Havel** chápe politiku jako „*bytošně lidské a lidskými měřítky se řídící starosti o bližní*.“ (Otáhal, 1998, s. 473)

⁴ „*Je-li strach v pozadí sebeobraně snahy člověka zachránit to, co má, pak stále častěji můžeme pozorovat, že hlavním motorem jeho účelné snahy získat to, co dosud nemá, se stává sobectví a kariérismus*.“ (Havel, 1999d, s. 235)

v *budoucnost, v možnost nápravy obecných věcí, ve smysl boje za pravdu a právo*“ (Havel, 1999c, s. 75-76). Důrazem nejen na pravdu, ale i na právo **Havel** podle mého názoru dokazuje i jistou političnost svého jinak nepolitického postoje (či přístupu) k dané problematice, neboť to ukazuje, že si uvědomoval, že jedním ze základních politických problémů komunistického systému v Československu byl despekt k tak vysoce politickému atributu každého politického systému, totiž k právnímu řádu. Vždyť i hlavním důvodem vzniku Charty 77, později tak často vysmívané za nepolitické metody boje, byla snaha (vysoce politická) přinutit režim k dodržování vlastních zákonů (v tomto konkrétním případě státem ratifikovaných mezinárodních smluv).

Havlovo hodnocení chování většinové společnosti není však jen planě moralizující. V dopise **Husákovi** vyjadřuje v podstatě značné pochopení pro neochotu občanů vyměnit své materiální výhody za život bez přetvářky, když píše: „*Většina lidí žije nerada v trvalém konfliktu se společenskou mocí, tím spíš, že takový konflikt nemůže skončit jinak než porážkou izolovaného jedince. Proč by tedy vlastně člověk neměl dělat, co je žádáno? Nic ho to přece nestojí – a časem o tom vůbec přestává uvažovat: nestojí mu to ani za zamýšlení!*“ (Havel, 1999c, s. 77). Státní moci vyhovuje orientace lidí na uskutečňování jejich privátních zájmů, neboť to jejich pozornost odvádí od problematiky celospolečenského vývoje, politického systému apod. „*Celý duch současné politické propagandy a praxe,*“ píše **Havel**, „*nenápadně ale systematicky povyšující tuto orientaci 'dovnitř' na nejvlastnější obsah lidské realizace ve světě, prozrazuje až příliš jasně, proč ve skutečnosti společenská moc onen přeliv energie vítá: především jako to, čím původně – psychologicky – je; jako únik ze sféry 'veřejného'*“ Tato manipulace má navíc nakonec zbavit člověka „*schopnosti vnímat stupňující se miru jeho duchovního, politického a morálního znásilnění*“ (Havel, 1999c, s. 76).

Havla dále pochopitelně zajímají důsledky takového počínání režimu pro vývoj společenského smýšlení, chování a morálky. Režim se podle jeho názoru stává v očích občanů stále více pokryteckým, neboť se zvětšuje rozdíl mezi oficiálně vyhlášeným ideálem všestranného osvobození člověka a skutečností – totiž degradací lidského života na život „*socialistického měšťáka.*“ Taková situace povede podle **Havla** k „*postupné korozi všech mravních norem, k rozpadu všech měřítek slušnosti a k obsáhlému podlomení důvěry ve smysl takových hodnot, jako je pravda, zásadovost, upřímnost, nezištnost, důstojnost a čest*“ (Havel, 1999c, s. 76).

A zde se **Havel** dotýká svého dalšího velkého tématu – důsledků života v moderní technické civilizaci. **Havel** nepochybuje o tom, že i v zemích komunistického bloku je možno takové důsledky pozorovat. Přirovnává úpadek

morálních hodnot v čs. společnosti 70. let k celkové situaci člověka v moderní technické civilizaci a jako společného jmenovatele tohoto „tragického“ osudu vidí „ztrácející se horizont absolutna“, který posléze nazval krizí lidské identity (Havel, 1999c, s. 82). Celkovým důsledkem takové proměny vztahů *jedinec – společenský systém* je pak **Havlovi** téměř absolutní umrtvení společenského života i zpustnutí života privátního. Režim se chlubí obnovením pořádku, normalizací, to se ale děje za cenu „zmrtnění ducha, otupení srdce a zpustnutí života.“ Ustrnulá společnost ztrácí dimenzi dějinnosti, čas jakoby se zastavil a to vede k apatii a nezájmu občanů o nápravu takového stavu. **Havel** sice vidí jistou naději v tom, že „*sebeumrtvování*“ společnosti povede – téměř v souladu s biologickými zákony fungování každého parazitického viru – také ke zničení schopnosti systému umrtvovat život; ve skutečnosti se však v té době z jeho strany jednalo spíše o řečnickou ekvilibristiku, protože nic nenavštěvovalo tomu, že by většina společnosti byla ochotna veřejně odmítnout stávající režim.

V „Moci bezmocných“, asi nejvýznamnějším politickém eseji, se **Havel** zabývá zejména analýzou soudobého komunistického režimu v Československu a dále postavením opozice a možnostmi jejího působení.

Povaha režimu

Analýza základních mechanismů komunistického režimu v Československu je nezbytná pro pochopení dalších Havlových závěrů, týkajících se postavení opozice v tomto režimu. **Havel** upozorňuje na to, že současný čs. režim již nepředstavuje klasickou formu diktatury, závislou na armádě a silném vůdci a nazývá jej proto „*post-totalitní*“ (Havel, 1999d, s. 230).⁵ A ihned povahu tohoto režimu připodobňuje režimům ve vyspělých západních zemích, když jejich společnou bázi nachází v krizi moderní společnosti. Upozorňuje, že komunistický východní blok už dávno netvoří nějakou izolovanou entitu, ale že se naopak stává součástí globálních procesů.

V československé společnosti se podle něj prosazuje „*v podstatě tatáž hierarchie životních hodnot jako ve vyspělých západních zemích, čili tu jde de facto o jinou podobu konzumní a industriální společnosti se všemi sociálními a duchovními důsledky, které to přináší*“ (Havel, 1999d, s. 229). Při pokusu vyabstrahovat základní

⁵ Také **Stanislav Komárek** poukazuje na to, že pro vznik disentu evropského typu byla důležitá přeměna krvavého diktátorského režimu na „pouze“ represivní: „Pokud vládnoucí moc své ideové protivníky popraví či dlouhodobě uvězní, nemůže rozsáhlejší disent v pravém slova smyslu vzniknout.“ A dodává, že disent se může nejlépe rozvinout ve starém zkonstatěném režimu, nikoli v mladé a silné diktatuře (Komárek, 2003, s. 230)

aspekty post-totalitního režimu v čs. podmínkách dochází **Havel** k poznání, že tento režim:

1. Není lokálně omezený, ale naopak díky tomu, že je součástí supervelmocenského bloku, je pevnější a stabilnější, než klasická diktatura, izolovaná v jedné zemi.
2. Ideologicky má své zakotvení v (celkem pozitivně vnímané) myšlence socialismu a dělnického hnutí z 19. století.
3. Stojí na původně velmi pružné konzistentní ideologii, proměněné v jakési ustrnulé sekularizované náboženství (přičemž **Havel** poukazuje na vyhaslost této ideologie v současném Československu).
4. Používá silnou manipulaci společnosti.
5. Už neprojevuje žádný (původní) revoluční romantismus a budovatelský náboj – ty byly vystřídány návyky konzumní společnosti (Havel, 1999c, s. 226-230).

Hlavním důvodem rozporu mezi skutečnou povahou režimu a tím, co od něj očekávají občané, je podle **Havla** „rozpor mezi *intencemi post-totalitního režimu a obyčejného lidského života*“ (Havel, 1999d, s. 234). Zatímco režim představuje zbyrokratizovaný monolit, sešněrovaný předpisovou disciplínou a uniformitou, skutečný lidský život (který chce každý člověk žít) je pestrobarevný, plný nahodilostí, nepravděpodobných struktur a snaží se využít prostoru lidské svobody. Režim naopak funguje na principu jakéhosi samopohybu, neboť je orientován pouze na zachování sama sebe (Havel, 1999d).

Ideologie

Hlavním komunikačním prostředkem režimu je jeho ideologie. Ta ale podle **Havla** není jen jakousi sebezprezentací režimu před občany, ale plní ještě další funkci – stává se souborem rituálů, prostřednictvím nichž režim občany *ovládá a manipuluje*. Právě tato rituální funkce ideologie v komunistickém režimu je pro Havla nejdůležitějším objektem zájmu. Havel obecně přijímá klasickou roli ideologie (v podobě politického myšlení či stranického programu) v západních demokraciích. Tyto demokracie jsou založeny na souboji různých ideologií ve svobodných volbách. Protože každá ideologie má tendenci ke své vlastní fundamentalizaci, je nezbytné neustále nutit stranické ideology k respektování společenské, politické a ekonomické reality.

Zde se dostáváme k jednomu z nejzajímavějších témat **Havlovy** politické filozofie, a sice k jeho vztahu k politickým stranám. Vývoj **Havlova** chápání vztahu politických stran a demokracie byl i po listopadu 1989 mnohokrát předmětem různých sporů a interpretací. Považujeme za vhodné zde připomenout, že samotný **Václav Havel** si vztah k tomuto tématu utvářel postupně v průběhu celého tzv. normalizačního období. V roce 1968 **Havel** v článku „Na téma opozice“ obhajoval schumpeterovský princip konkurence politických stran, když ve specifické atmosféře reformy Pražského jara navrhoval existenci dvou vzájemně si konkurujících politických stran, které voličům předkládají své programové alternativy a ucházejí se s nimi o jejich hlasy ve svobodných volbách (Havel, 1999b). **Miloš Havelka** v tom spatřoval důkaz, že **Havel** „velmi dobře rozuměl mocenským aspektům politického jednání i rozhodování“ (Havelka, 1998, s. 462). V eseji „Moc bezmocných“ (1978), jejíž ústřední myšlenkou je *teze o nepolitické politice jako alternativy především vůči post-totalitnímu režimu*, se **Havel** vymezuje primárně vůči politickým stranám a až v druhé řadě částečně také vůči liberální demokracii. Ani zde totiž nenajdeme výslovné odmítnutí demokratického systému. Havlova výtka vůči demokratickému systému se omezuje spíše na filozofický rozměr, v němž **Havel** poukazuje na to, že ani (na soutěži politických stran založená) demokracie neusnadňuje nalezení východiska z „*planetární krize lidského postavení*“, protože tuto krizi před člověkem spíše skrývá (Havel, 1999d, s. 321-322). Z filozofického hlediska ovšem tento nárok není schopen splnit žádný politický systém. Havlovu tezi o nepolitické politice a představu o nutnosti najít odvahu „žít život v pravdě“ je tak třeba podle našeho názoru vnímat prizmatem dobových podmínek: šlo v zásadě o reakci na nemožnost realizovat politiku (v demokracii) obvyklými prostředky a procedurami, které komunistický režim neumožňoval a fakticky v očích **Havla** a dalších disidentů znemožňoval politiku jako takovou. Tuto situaci velmi precizně vystihuje **Pithartovo** heslo: „Co můžeme dělat, když nemůžeme nic dělat?“

V podmínkách post-totalitního režimu ovšem podle **Havla** *schopnost korektivy fundamentalizace ideologie mizí* a ideologie se může stále více vzdalovat od skutečnosti. Vytváří tak vlastní svět zdání (rituálních znaků, zformalizovaného jazyka), který je pro mocenskou elitu již fakticky důležitější, než jakákoliv realita, i než případné rozpory v interpretacích této ideologie v průběhu měnících se historických podmínek. Dochází tak k tomu, že moc začíná sloužit zájmům ideologie (Havel, 1999d, s. 235).

Vítězství husákovského režimu spatřuje **Havel** v tom, že veřejnost přijala rituály, které jí zkonstatělá ideologie předložila. Tímto přijetím rituálů ovšem lidé nejen vyjadřují zdání souhlasu s režimem, ale vlastně jen dále upevňují sílu takových

rituálů a tím posilují celý režim (Havel, 1999d). Tuto Havlovu tezi považuje např. **John Keane** za natolik zásadní, že ji nazývá „koperníkovskou revolucí ve způsobu nazírání na moc“ (Keane, 1999, s. 204). Většina lidí (v podobě Havlova zelináře) ani nepřemýšlí o významu těchto symbolů a rituálů režimu – jen je automaticky vykonává. **Havel** tento postoj veřejnosti analyzuje z pohledu funkce znaku v politice: tím, že lidé automaticky konají rituály, které pro ně v podstatě nejsou ponižující (vystaví politické heslo do výlohy), sdělují svému okolí i režimu, že jsou loajálními občany, kteří plní to, co se od nich očekává. Je to pochopitelně přijatelnější forma – píše **Havel** – než umístit do výlohy nápis, který v podstatě vyjadřuje totéž: „Bojím se, a proto jsem poslušný.“ Takové sdělení by každý občan sám o sobě jistě nerad prezentoval, neboť by se cítil ponižený. A právě o to **Havlovi** jde – ukazuje, jak režim dokáže před lidmi maskovat, že je vlastně svými rituály neustále ponižuje. *Důležitou rolí ideologie tady je právě funkce alibi* – ideologicky přijatelné heslo umožní občanovi vykonat⁶ rituál ve prospěch režimu, který by byl v jiné podobě více ponižující. Člověk může mít, píše **Havel**, iluzi, že tak koná „v souladu s lidským řádem a řádem univerza.“

Nic to však nemění na pravé podstatě post-totalitního režimu: ten prostřednictvím ideologie zastírá, že je založen na lži a přetvářce. Ideologie mu pomáhá vytvářet přesně takový význam slov, jaký potřebuje - tak se vláda byrokracie pojmenovává „vládou dělnické třídy“, okupace „bratrskou pomocí“ apod. **Havel** tak odhaluje, že režim je nucen neustále falšovat výklad důvodů své existence, musí falšovat minulost, přítomnost i budoucnost, stále něco předstírá a vrcholem této přetvářky je snaha vyvolat dojem, že režim vlastně nic nepředstírá. Občan není povinen tomu bezmezně věřit; stačí, když se *tváří*, že tomu věří – a už proto musí *nutně žít ve lži*.

Ideologie v post-totalitním režimu funguje podle **Havla** vlastně dvojnásobně:

- Je mostem mezi člověkem a systémem (směrem ven)
- Je-li člověkem přijata, funguje i jako most mezi systémem a člověkem *jako jeho součástí* (směrem dovnitř) a pak začíná fungovat jako hlavní nástroj vnitromocenské komunikace.

Dokonalost těchto mechanismů je téměř orwellovská. Zdá se, jako by nebylo úniku. Systém je stabilní pevný, je to dokonalý stroj na výrobu pouček, frází, pomoci

⁶ A dokonce ospravedlnit! – vždyť koneckonců, jak píše **Havel**, proč by člověk měl mít něco proti tomu, aby se všichni proletáři světa spojili?

kterých je vše objasněno, vysvětleno a vynuceno. Zdá se, jako by nic nemohlo tento systém ohrozit. **Havel** při hledání východiska z této situace dochází k závěru, že opoziční činnost musí fungovat na zcela jiné úrovni, než práce opozice v klasické diktatuře – není možný ani otevřený boj proti režimu, ani politická podzemní práce. První vylučuje absolutní monopol post-totalitního režimu na ozbrojenou moc, druhou formu pak absolutní monopol post-totalitního režimu na poskytování informací veřejnosti. Podle **Havla** je nutno vést boj na rovině „*lidského vědomí a svědomí, na rovině existenciální*.“ Nejde tady tedy, píše **Havel**, o použití viditelné a spočitatelné síly (vojáci, voliči), ale o sílu, která svým způsobem tkví v každém jedinci, v celé společnosti a dokonce i uvnitř mocenských struktur. Protože je celý systém založen na hliněných nohách lži a přetvářky, je podle **Havla** jen otázkou času, kdy dopadne ona pověstná kapka, přeteče pohár a všechny krizové jevy a problémy systému se projeví v plné nahotě.

Prostředky opozičního boje musí být v této situaci voleny z oblasti existenciální a „před-politické.“ Režim přetvářky a lži mohou nejvíce ohrozit snahy občanů žít skutečný svobodný pestrobarevný život, který **Havel** označuje jako *život v pravdě*. Nejde tedy ani tak o to vykonávat skutečnou protistátní činnost, jako spíš o to neustále ukazovat konkrétními příklady lidských a občanských postojů, že *takový život v pravdě lze žít*. Cíl lidí, kteří se rozhodnou žít 'život v pravdě', je prostý – nebytí nikým veden (Keane, 1999, s. 207). **Havel** takovou formu opozičního postoje považuje v dané situaci za jedinou možnost, jak účinně působit proti strnulému „samopohybu“ systému. Tento „život v pravdě“ se tak fakticky stává (podobně jako u **Masaryka**) svého druhu prostředkem socializace a politické výchovy společnosti (Havelka, 1998). Je to pro něj navíc způsob boje a obrany nejen proti post-totalitnímu československému režimu, ale i proti výše zmíněným předpokládaným důsledkům krize lidské identity uvnitř moderní technické civilizace. **Havel** zde byl – jak naznačuje - ovlivněn Heideggerovým voláním po spáse Boží, která jediná nás již může zachránit od „*bezradnosti člověka tváří v tvář planetární moci techniky*“ (Havel, 1999d, s. 320). **Havel** dokonce odvážně – opět s poukazem na **Heideggera** – volá po rozchodu s celou klasickou tradicí filozofie a po radikální změně „*celého způsobu, jímž člověk chápe sebe, svět a své postavení v něm*.“ Kromě života v pravdě tedy volá po „*existenciální revoluci*“, jež je všeobsahující, a jejímž „*nejvlastnějším prostorem je lidská existence v nejhlubším slova smyslu*.“ Tato revoluce může pak později vést v „*nějakou celkovou mravní – a nakonec ovšem i politickou – rekonstrukci společnosti*“ (Havel, 1999d, s. 321).

Heideggerův pesimismus sdílí **Havel** pouze, pokud jde o vyhlídky lidské civilizace – stejně jako **Heidegger** ani on nenachází východisko ze „spárů“ moderních mocenských režimů, konzumní společnosti, ekologické devastace, manipulativní kumulace kapitálu, diktátu reklamy, komerce a konzumu (Havel, 1999d). *V politické oblasti však východisko nabízí – opuštění 'života ve lži.'*

Rečnickou otázkou, vyjadřující podstatu jeho představy o způsobu boje proti post-totalitnímu režimu, uvedl **Havel** druhou část své úvahy na téma, jakými prostředky bojovat proti režimu: Co když jednoho dne zelinář odmítne už dál žít ve lži? **Havel** si velmi dobře uvědomoval, jaké důsledky bude mít takový rozchod s režimem a ukazuje na význam a sílu takového kroku, neboť občan, který tak učiní, to dělá s vědomím a znalostí následků takového činu pro jeho další osud. **Havel** vlastně ani v textu Moci bezmocných nenabízí mnoho výhod těm, kdo odmítnou žít ve lži. **John Keane** se domnívá, že **Havel** tak činí záměrně – tím, že neargumentuje výhodami takového postoje, jen podle **Keana** dává najevo, že lidé prostě chtějí „přirozeně“ žít v pravdě“ a označuje takový Havlův názor za „záměnu ontologie za historii.“ A dále **Keane** dokládá, že v různých historických situacích lidé spíše dávají přednost záchraně svých majetků a životů před životem v souladu s morálními zásadami (Keane, 1999, s. 209). Takový výklad je samozřejmě velmi realistický a není úmyslem autora jej zpochybňovat. Domnívám se však, že se zde jedná o jisté nedorozumění: **Havel** v příslušné části eseje naopak realisticky vypočítává seznam útrap a postihů, kterými režim zahne každého, kdo odmítne jeho rituály. V tom lze podle mého názoru dokonce spíš spatřovat jisté varování a možná i odrazování „obyčejného občana“ od takového velmi riskantního kroku.

Ale přesto - právě toto vzbouření se proti životu v přetvářce je podle **Havla** pro režim nejvíce nebezpečné. Je to počátek „*mravní rekonstituce společnosti*“, kterou **Havel** chápe jako radikální obnovu autentického vztahu člověka k „*lidskému řádu*“ (Havel, 1999d, s. 324). A právě (a pouze) v tomto smyslu přichází **Havel** s představou, že takovýto „život v pravdě“ v politické rovině může člověk realizovat prostřednictvím neformálních paralelních struktur, které mohou zaručit jedinci jeho svobodu, autentičnost a nezávislost (Německý, 2001, s. 86n.). Důvod, proč **Havel** prostě jednoduše nepřijme princip demokratické soutěže klasických politických stran jako východisko k nastolení politické svobody, je třeba hledat především v jeho odporu ke zformalizovaným a zbyrokratizovaným politickým strukturám, mezi něž

řadí také politické strany.⁷ Všechny tyto instituce, byť v prostředí demokratickém, podle **Havla** jen pokračují v odmítání a ignorování intencí svobodného autentického a nezávislého lidského života.⁸ Neformální paralelní struktury budou, jako společenství občanů budou založena především za účelem obnovy lidských hodnot, jako je důvěra, otevřenost, láska. Nebudou tedy zakládána kvůli boji za získání politické moci, ale jen proto, aby dosáhla vyřešení nějakého konkrétního (byť i politického) cíle. Po jeho dosažení budou opět svévoleně zanikat. Budou to struktury malé dynamické otevřené, které „ze své podstaty neomezuji vznikání struktur jiných.“ (Německý, 2001, s. 86n.) Nebude jim vlastní snaha po kumulaci moci. Také vůdci takových společenství by měli být obdařeni autoritou, která vyrůstá z jejich osobnosti a nikoli z jejich „nomenklaturního postavení“. **Havel** pro tyto vůdce, obdařené vysokou důvěrou, požaduje také velké pravomoci. Tyto struktury budou vlastně výsledkem jakési „samo-organizace“ společnosti, probíhající zdola, která je podle **Havla** nejlepší obranou proti „plíživé totalizaci“ společnosti (Havel, 1999d, s. 326). **Havel** navíc výslovně uvádí, že na spolupráci takovychto společenství by měl být založen nejen život politický, ale také hospodářský.⁹ Ožehavou otázkou kontroly moci takových jeho společenství **Havel** řeší poukazem na to, že princip disciplíny bude nahrazen „spontánní lidskou sebekontrolou a sebekázní.“ (Havel, 1999d, s. 326). **Havlovi** je jasné, že výše popsané mechanismy paralelních struktur a společenství jsou velmi odlišné nejen od mechanismů post-totalitního režimu, ale také od mechanismů uspořádání mocenských vztahů v klasické demokracii. Z tohoto důvodu svůj systém nazývá „post-demokratický.“

Praktickou ukázkou takových ideálních společenství vidí **Havel** právě v různých již existujících disidentských skupinách a nezávislých občanských iniciativách. Klade si otázky, zda například pokus těchto skupin „žít v pravdě“ není právě oním vykročením k mravní rekonstituci společnosti, a naznačuje, že seskupení těchto disidentských společenství („paralelní polis“) by mohlo být „jakýmsi zárodečným předobrazem či symbolickým mikro-modelem oněch smysluplnějších post-demokratických politických struktur,“ v nichž snad lze spatřovat naději, že právě ony budou zárodky lepšího společenského uspořádání. (Havel, 1999d, s. 326).

⁷ **Milan Otáhal** upozorňuje, že již v roce 1968 se **Havel** projevil jako radikální odpůrce organizační disciplíny ve prospěch respektu ke svobodomyšlnému jedinci, a to ve sporu s realistickou skupinou redaktorů časopisu *Tvář*. (Otáhal, 1998, s. 469)

⁸ Zajímavě toto téma rozpracovává **Marek Německý**. (Německý, 2001, s. 86nn)

⁹ **Václav Havel** jako by byl inspirován ekonomickými reformami v titovské Jugoslávii, když hovoří o „samosprávném principu“ a jako přednost tohoto návrhu uvádí, že by jeho prostřednictvím mohlo být konečně dosaženo skutečné účasti pracujících na hospodářském rozhodování

Zdá se, že koncepcie paralelní polis se **Havlovi** stala skutečnou alternativou k systému politických stran. Také pozdější vývoj jeho politických názorů a postojů dokládá, že tento koncept z října 1978 neopustil ještě nejen před listopadem 1989,¹⁰ ale také v období, kdy již usedl do prezidentského křesla; například na počátku roku 1990 navrhl zavedení většinového volebního systému, který by jasně preferoval nezávislé kandidáty.

Vývojem **Havlových** politických názorů a postojů se podrobně zabývá **Miloš Havelka** (Havelka, 1998, s. 455 - 466). Poukazuje na to, že používání či znalost pojmu „antipolitická politika“ se dá u **Havla** doložit už v 60. letech, kdy ji **Havel** vnímal jako snahu o „budování předpokladů politiky v situaci její objektivní nemožnosti“ (Havelka, 1998, s. 462). Zatímco v době Pražského jara **Havel** ještě chápal nepolitickou politiku jako snahu občanů o úspěchy v „nepolitických věcech“, v době normalizace už zavrhl i **Masarykovo** pojetí nepolitické politiky jako drobné práce pro národ, neboť taková drobná práce už by nemohla sloužit ani komunistickému systému, ani bližnímu.

Havlovo pojetí antipolitické politiky provázejí podle **Havelky** různé výklady. Podle jeho názoru je možno rozlišit dvě hlavní dimenze tohoto Havlova pojetí:

1. Pojetí antipolitické politiky jako kritiky ideologií nebo politického stranictví.
2. Antipolitická politika jako „hlavní zázemí jakékoliv nezávislé a alternativní politiky“ (Havelka, 1998, s. 463. Havelka cituje Havla, 1999d, s. 328).

Havelka také upozornil ještě na jeden důležitý aspekt **Havlova** myšlení, když spatřuje v jeho snaze o nalezení nekonvenčních cest z marasmu totalitního režimu také „hledání autentické pozice intelektuála ve světě a mimo oficiální politiku.“ (Havelka, 1998, s. 463)

Historickými aspekty Havlova politického myšlení se zabývá také **Milan Otáhal** (Otáhal, 1998). Upozorňuje na to, že myšlenka nepolitické politiky se stala výrazně populární právě po roce 1968, kdy se komunistické režimy ocitly v hluboké mravní krizi a kdy občané, jež se nechtěli smířit s danou situací, viděli právě v ní jisté východisko. Na druhé straně **Otáhal** vyjadřuje názor, že nepolitická politika jako forma opoziční činnosti byla reakcí opozice na to, že se cítila ve společnosti osamocena. Tento názor potvrzuje i **Václav Havel**, když v závěru Moci bezmocných přiznává, že disidentská společenství působí ve veřejnosti „bez šancí na vnější a přímý úspěch“ a svou sílu čerpají hlavně ze vzájemného posilování se, „ze

¹⁰ aV „Dálkovém výslechu“ z roku 1987 navrhuje, aby voliči volili pouze nezávislé kandidáty a nikoli politické strany (Havel, 1999e, s. 715)

společného pocitu hlubší smysluplnosti vlastní práce“ (Havel, 1999d, s. 320). Tento postoj **Václav Havel** podle mého názoru snad ještě lépe dokazuje tématem i obsahem hry *Largo desolato* z roku 1984 (Havel, 1999f). **Otáhal** se také snaží poukázat na Havlovu introvertnost¹¹ a na jeho primární zaměření na své vlastní, obecně vzato lidské nitro, na apolitičnost jeho přístupu k politickým problémům.¹² **Havel** podle **Otáhala** chápe politiku především jako prostředek k prosazení pravdy, umožnění 'života v pravdě' a ne jako nástroj společenských změn, k čemuž je zapotřebí politická moc, politický program a politické strany (Otáhal, 1998, s. 471).

Otáhal také poukazuje na to, že je potřeba si všimnout, jak **Havel** ve svých úvahách respektuje či nerespektuje skutečné podmínky, v nichž lidé žijí. Například **Havlovu** analýzu důsledků, které pro občana bude mít jeho vystoupení ze „života ve lži“, považuje **Otáhal** za velmi realistickou. Totéž se však již nedá říct například o **Havlově** analýze příčin listopadových událostí z roku 1989, když v roce 1991 v „Letním přemítání“ napsal, že „komunismus byl poražen životem, myšlenkou, lidskou ctí“ (Otáhal, 1998, s. 472. Otáhal cituje z: Havel, 1991, s. 98). Naproti tomu **Otáhal** konstatuje, že při pádu komunistického režimu hrála významnější roli politická politika, přesněji řečeno „politicky organizovaný disent“, a dále „aktivní vystoupení lidu, rozpad mocenského centra a mezinárodní situace.“ (Otáhal, 1998, s. 472. Otáhal cituje z: Havel, 1991, s. 98).

Přesto však **Milan Otáhal** dokládá, že esej „Moc bezmocných“, stejně jako Dopis **Husákovi** sehrály významnou úlohu v postojích disentu a „rozhodujícím způsobem ovlivnily jeho přístup k totalitnímu systému.“ (Otáhal, 1998, s. 472) Na druhou stranu však cituje **Petra Rezka**, který v září 1989 kriticky napsal, že esej „Moc bezmocných“ dodal disidentům iluzi skutečné moci a tím vlastně ukolébá veškerou skutečnou potenciální politickou aktivitu opozice. Výsledkem tohoto stavu, píše **Rezek**, byla „bezmocnost bezmocných.“ Jestliže totiž ona „sugerovaná moc“ byla jen mocí nepolitickou, nebyla vlastně žádnou mocí – ale disidentům zaručovala pocit nadřazenosti neboli přečnickování nad těmi, kteří žijí ve lži (Otáhal, 1998, s. 472. Otáhal cituje z: Rezek, 1991, s. 101-103.)

¹¹ Také **Petr Uhl** píše, že život v Chartě pomáhal **Havlovi** překonávat jeho osobní handicap – introvertní uzavřenost, přehnanou slušnost a pochybování o sobě samém. (Uhl, 2003)

¹² Na **Havlovu** preferenci individualistického vedení boje s režimem před organizovanou formou upozorňuje **John Keane**, když si všimá, že se v **Havlových** hrách „utlačovaní jednotlivci nikdy nespojují do skupin, v nichž by si navzájem pomáhali odolávat nátlaku a překonávat svou bezmoc.“ (Keane, 1999, s. 111) Naproti tomu **Havelka** se domnívá, že **Havel** klade velký důraz na spolupráci lidí ve společnosti a preferuje občanskou komunitu, „polis“, což jej odlišuje od konceptu antipolitiky **Györgye Konráda** jako osobní distance od politiky totalitního režimu (Havelka, 1998)

Jistý problém spatřuje **Otáhal** v tom, že **Havel** chápe politiku jako aplikovanou mravnost, čímž povyšuje politiku nad morálku. „*Jenže morálka je určitý soubor norem a hodnot,*“ dodává **Otáhal**, „*kdežto politika je spojena s problémem moci. Politika může být mravná i nemravná, ale zůstává politikou.*“ Dovojuje z toho, že Havlův boj proti nemravné politice je ve skutečnosti bojem proti politice jako takové (Otáhal, 1998, s. 473). Ukazuje i na určité rozpory v Havlově postoji: jestliže Havlovo pojetí politiky upřednostňovalo vždy zájem jedince před společností, pak se **Havel** ve funkci prezidenta dostal do rozporu sám se sebou, když sám svůj úkol v politice definoval jako „*službu obci*“ (Havel, 1991, s. 98).

Vztah **Havla** k fenoménu moci je podle **Otáhala** jedním z nejspornějších míst: pokud **Havel** vytěsňuje ze svých úvah problém moci, mívá se s podstatou zkoumaného předmětu. **Otáhal** považuje do jisté míry také za chybu, že **Havel** dospěl analýzou komunistického systému k redukci politiky na pouhou technologii moci. S takovýmto postojem jistě nemohl **Václav Havel** vystačit v nové roli prezidenta demokratizujícího se státu.

Na základě těchto a dalších postojů dochází **Otáhal** k závěru, že **Havlův** program nebyl určen občanům, ale intelektuálům. Stal se tak vlastně jen potvrzením **Havlovy** definice paralelní polis jako společenství těch, kteří se vzájemně posilují ve své víře a cestu k širší veřejnosti vlastně ani nehledají.¹³

Otáhal ukazuje, že **Havlovy** nepolitické metody boje proti režimu se nezměnily až do listopadu 1989 a v mnohém ani potom. V létě 1989 odmítl, z obavy před represemi, vyzvat občany k účasti na demonstraci k výročí 21. srpna 1968. Namísto toho, vyčítá mu **Otáhal**, prosazoval, aby se opozice soustředila na propagaci svého návrhu nové ústavy mezi obyvatelstvem. V rozhovoru pro časopis „Sport“ v září 1989 si **Havel** sice uvědomuje, že pouze mravní postoj je v době bouřlivých proměn v celé střední a východní Evropě nedostatečný, nicméně i tak „*viděl primát úkolu opozice v hledání cesty k překonání krize mravní (před krizí ekonomickou, ekologickou, politickou)*“ (Otáhal, 1998, s. 474). Svůj postoj potvrdil i výše zmíněným rozhovorem pro samizdatový časopis Sport, v němž prohlásil, že nechce být politikem, snad tak jedině „kingmakerem.“ Ještě v Lidových novinách z října 1989 upřednostňuje činy nepolitické povahy, jako je pomoc uprchlíkům z NDR či postižené Arménii. (Otáhal, 1998, s. 474) Také první postoje nově vzniklého Občanského fóra po 17. 11. 1989

¹³ **Otáhal** cituje **Havlovu** definici disidenta: ten „*neoperuje totiž vůbec ve sféře faktické moci. Neusiluje o moc. Nejvlastnější východisko jeho 'politického' působení je tedy v oblasti mravní a existenciální. Vše, co dělá, dělá vlastně v prvním plánu kvůli sobě: cosí se v něm prostě vzbouřilo a už není schopen žít ve lži.*“ (Otáhal, 1998, s. 474)

byly podle **Otáhal** obdobné – OF poměrně dlouho, minimálně do 5. prosince, odmítalo přímo převzít spoluzodpovědnost za výkon státní moci a jeho představitelé (zejm. **Václav Havel**) zdůrazňovali, že jim jde především o dialog se stávající státní mocí o podobě reforem.

Při hodnocení postojů opozice jak v Československu, tak v ostatních zemích střední a východní Evropy, dochází **Otáhal** k několika inspirujícím postřehům:

1. Intelektuálové v zemích komunistické střední a východní Evropy nebyli v době normalizace spjati s každodenním životem řadových občanů a vlivem tehdejších podmínek byli zahrnutí na okraj společnosti.
2. Na rozdíl od situace v Československu, opozice v Maďarsku a Polsku rychle změnila postoj a přešla k politickým metodám boje – jejím cílem byla nikoli obroda člověka, ale boj s komunistickým režimem o moc.
3. Pro velkou část českého disentu byla nepolitická politika prostředkem řešení společenské krize a jako taková ovlivnila charakter boje o moc a následnou transformaci.
4. Intelektuálové v Československu nedokázali v době normalizace svými koncepcemi ovlivnit širší veřejnost. Také proto nebyla činnost disidentů hlavním bezprostředním důvodem pádu komunismu v listopadu 1989. (Otáhal, 1998)

Také **Bedřich Loewenstein** je značně skeptický, pokud jde o roli intelektuálů a disidentů při pádu komunismu v revolucích roku 1989. Nejenže upozorňuje, že zhroutení totalitní moci nevycházelo především od činnosti intelektuálů, ale dokonce tvrdí, že jen „*symbolicky provázeli postupný rozklad režimu*“ (Loewenstein, 1997, s. 27). Hráli úlohu jakýchsi dodavatelů hesel vzbouřené veřejnosti, probouzející se z „*autotalitního zotročení*“ a pochopitelně také – v souladu s **Havlovými** postoji – dodávali společnosti alibi, když se ta po celá desetiletí o osud disidentů nezajímala.

John Keane kritizuje **Havla** za nezájem o institucionální nutné předpoklady svobody, za to, že se v „Moci bezmocných“ nikde nezabývá rolí společenských a státních institucí, jako je parlament, armáda, státní správa, místní orgány apod. a spatřuje v tomto **Havlově** postoji příčinu jeho pozdějšího chování v prezidentském úřadě, jeho „*záliby hrát první housle, ... ignorovat parlament a soudy*“ (Keane, 1999, s. 211). **Keane** obviňuje **Havla**, že si získává čtenáře pouze rétorickým účinkem svých textů, slovní ekvilibristikou a to za cenu velmi radikálních postojů, jako je např. volání po odhození celé filozofické tradice a politického myšlení. Přiznává sice, že tímto postojem si **Havel** získal přízeň milionů lidí na celém světě a cituje některé polské disidenty, kteří dokládají hloubku významu **Havlova** eseje pro činnost Solidarity. Hned ale dodává, že jiní reagovali i záporně – a uvádí skupinu kolem

Emanuela Mandlera, která - slovy **Keana** - „*ostře Havla kritizovala za jeho nerealistické prosazování politické teorie a strategie, která se vydává za morálního soudce společnosti, což má v praxi za následek prohloubení odcizení mezi 'normálními' občany a 'disidenty'*“ (Keane, 1999, s. 212).

Ostrou kritiku **Havlova** konceptu nepolitické politiky vždy vyjadřoval zejména **Emanuel Mandler**. V sérii publicistických článků, uveřejněných u příležitosti odchodu **Václava Havla** z prezidentského úřadu, hodnotil nejen **Havlovy** teoretické koncepty, ale právě i jeho působení v nejvyšší ústavní funkci. **Mandler** vyšel ze zásadní kritiky, ba téměř odsouzení základních charakteristik Charty 77: odmítl Chartu 77 už proto, že většinu jejích zakladatelů tvořili bývalí funkcionáři KSČ, kteří nyní v opozici „*prahli po odvetě a po konfrontaci s normalizačním režimem*“ (Mandler, 2002a). Také první prohlášení Charty 77 odsoudil za to, že bylo příliš radikální, požadovalo naráz všechny svobody a lidská práva, čímž jen eskalovalo napětí v době tuhé normalizace a policejního režimu (Mandler, 2002a). Obvinil dále **Havla**, že kladl ostré dělítko mezi disidenty 'žijící v pravdě' na jedné straně a „*tupými zelináři*“, 'žijícími ve lži' na straně druhé. To mělo přispívat k trvajícím rozdělení společnosti, a také k tomu, že se lidé postavili k Chartě 77 zády (Mandler, 2002a, Mandler, 2003b). **Mandler** poukazuje na zklamání, které autory petice Charty 77 čekalo, když zjistili, jak málo lidí v Československu ji podepsalo a že ani v zahraničí neměla velký ohlas. Reakce chartistů na toto zklamání podle **Mandlera** na dlouhou dobu předurčila stav českého politického myšlení: chartisté se „*uchýlili ke schizofrenii, která pronásleduje od té doby celou českou a zvláště liberální politiku: v praxi málo zásadový pragmatismus, v programech málo snesitelné moralizování: 'působíme v oblasti mravní'*“ (Mandler, 2002b,).

Mandler také obviňuje **Havla**, že využíval svého privilegovaného postavení a v duchu nepolitické politiky intrikoval v zákulisí – a to jak v pozici disidenta, tak ve funkci prezidenta. Za nejtěžší Havlovy intriky považuje dohodu s **Mariánem Čalfou** z 15. 12. 1989 o Čalfově pomoci při prosazení volby **Havla** prezidentem a také tzv. Rudolfinský projev z 9. 12. 1997 (Mandler, 2003a). V duchu své zásady pomáhat vytvářet různá společenství, nazývaná před revolucí „paralelní polis“, vytvářel či inspiroval i po revoluci různé „*nestrannické strany*“ (Občanské hnutí, Politický klub, Děkujeme, odejděte!), které přes Havlovu podporu pravidelně krachovaly, neboť „*si pletou politiku s morálkou*“ a nepochopily, že pro řešení politických problémů nemohou sloužit jiné prostředky, než politické. Také samotné Občanské fórum obvinil **Mandler** z přezíravosti vůči prostým lidem, planého moralizování a dokonce ze snahy zajistit si monopol pravdy i monopol mocenský (Mandler, 2002a).

V souvislosti s výročním setkáním bývalých mluvčích Charty 77 (dne 29. 1. 2002) došlo k zajímavé diskusi na téma vztahu disidentů a tzv. většinové společnosti v letech normalizace. **Václav Havel** na setkání mj. vystoupil na obranu signatářů tzv. anticharty, kteří jsou podle jeho názoru v médiích „zbytečně bulvarizováni“. Prohlásil: „*Pokud si vzpomínám, nikdy jsme se nezlobili na ty, kteří podepsali tzv. antichartu. Zlobit se na ně by totiž znamenalo zlobit se na české dějiny, zlobit se na tradiční archetypy českého chování. Zlobit se na český národ a na českou společnost*“ (Fischer, 2002). Tento výrok vyvolal řadu záporných reakcí. Například novinář **Petr Fischer Havla** kritizoval za to, že „*považuje masové přikyvování českého národa komunismu za archetyp, který nelze změnit*“ (Fischer, 2002) a do kontrastu s tím postavil citaci právě z Havlovy „Anatomie jedné zdrženlivosti“ ještě z roku 1985, kdy **Havel** napsal: „*Nemáme se vyhlávat ze své vlastní odpovědnosti a všechno svádět na obecné poměry, velmoci a celkově zlý svět*“ (Fischer, 2002). **Fischer** také napsal, poukazuje na původní **Havlovo, Patočkov** a **Hejdánkov** pojetí Charty jako morálního příkladu, ukazujícím všem, že i v těch nejhorších podmínkách lze žít s čistým svědomím, že Havlova slova o „*zbytečné bulvarizaci anticharty*“ jsou „*paradoxně velkým nepochopením smyslu dějinného mravního gesta chartistů*“ (Fischer, 2002). **Petr Fischer** také poukázal na **Havlův** projev ke státnímu svátku dne 28. října 2001, v němž prezident hovořil o neochotě národa vyrovnat se s vlastní minulostí a postavil tak do kontrastu vlastní **Havlova** slova. Prezident totiž čtyři měsíce před oním setkáním mluvčích Charty 77 v projevu mj. řekl, že většina občanů – byť pod hrubým a velmi rafinovaným nátlakem – tak či onak s komunistickým režimem spolupracovala, nebo ho aspoň tak či onak tolerovala a dodal: „*Neříkám to samozřejmě proto, že bych si osoboval právo kohokoliv soudit za to, jak se choval, ale proto, abych vysvětlil, že podvědomý pocit určité míry spoluviny či spoluúčasti může vést k oslabení potřeby soudit předchozí režim a jeho činitele*“ (Havel, 2007).

Pro naše poznání pozice konceptu nepolitické politiky v české politice po listopadu 1989 je velmi přínosný také text **Jiřího Příbáňe**, publikovaný v Lidových novinách dne 12. ledna 2002 (Příbáň, 2002). Klade si otázku, zda má Charta 77 a Havlův princip nezávislých aktivit ještě nějaký význam pro politický systém. Dochází k názoru, že masarykovský pojem nepolitické politiky samozřejmě nemohl nahradit pluralitní demokracii politických stran. Důkazem toho je mu volební výsledek roku 1992, kdy se v podobě ODS prosadil princip „*efektivity, stranické organizace, ideologické vyhraněnosti a disciplíny v politickém rozhodování*.“ (Příbáň, 2002). Již samotný proces tvorby stranického systému po roce 1989 byl pro **Příbáňe** synonymem zániku disidentské politické vize, protože ta ignorovala **Michelsův** železný zákon stranické oligarchie a byrokratickou mašinérii. Teprve v průběhu

tohoto procesu se politická elita Občanského fóra a dalších skupin a hnutí rozdělila na ty, kteří tuto racionalitu demokratického systému pochopili (**Václav Klaus** a spol.) a na ty, kteří i nadále usilovali o neformální otevřenou diskusi *mimo* rámec stranických struktur – a to byli většinou bývalí disidenti, kteří tak svůj boj prohráli.

Na druhé straně **Příbář** přisuzuje nezávislým aktivitám značný význam i v politické situaci v ČR na přelomu tisíciletí – reagoval tak především na systém tzv. opoziční smlouvy. Mnoho politiků dnes bývalé disidenty potřebuje jako domnělé viníky všech možných problémů, když je veřejnosti vykresluje jako samozvané, domýšlivé a elitářské intelektuály, nerespektující vůli lidu a prosazující nepolitickou politiku. V reakci na tzv. krizi České televize obviňuje **Příbář** stranické sekretariáty, že se snaží a priori diskreditovat každou občanskou iniciativu, ať má sebelepší cíle. Upozorňuje také na to, že všechny moderní demokracie vyrůstaly z tradice protestu a ten byl také nutně „disidentský.“ **Příbář** charakterizuje hlavní problém současného českého politického systému jako „*přemíru konsensu, který existuje mezi oligarchiemi vládnoucích politických stran*“ (Příbář, 2002) a proto vidí největší přínos nezávislých struktur české politiky ve strategii (původně chartistické) prostřednictvím tlaku veřejného mínění omezit politickou moc a donutit ji respektovat pravidla ústavního pořádku.

S podobnou obhajobou role nepolitické politiky v době politické transformace přichází také **Michal Klíma** (Klíma, 2001). Podobně jako pro **Příbář** i pro **Klímu** je hlavní příčinou nutnosti uchování určitých prostředků nepolitické politiky arogance některých politických stran. **Klíma** hovoří o tzv. sartoriiovských „*politických stranách – chobotnicích*“, které existují i v České republice a jež se vyznačují tendencí pronikat svými chapadly do všech (tedy i nepolitických) sfér společnosti. Podle **Klímy** jsou aktivní občanské iniciativy nejlepším „*koštětem antipolitiky*“ na vyčištění takto znečištěného politického prostoru. (Klíma, 2001) Aniž to dokazuje konkrétními příklady, označuje nepolitickou politiku za průvodní jev počáteční fáze demokratizace v mnoha postkomunistických státech. Za normálních okolností hladkého přechodu a upevňování demokracie podle **Klímy** vliv těchto nezávislých struktur v politice klesá, ale může se znovu zvýšit v situaci, kdy se nějaká část politické elity pokusí získat monopolní postavení na politickém trhu.

Podobně také **Petruška Šustrová** ukazuje, že Charta 77 nebyla původně nesena politickou ideologií, ale politikum z ní vytvořily teprve vnější podmínky (Šustrová, 2002). **Šustrová** hájí nepolitický charakter Charty 77, když konstatuje, že její první prohlášení nebylo nijak ostré; naopak pouze požadovalo dodržování mezinárodně-právních závazků režimem. Charta podle **Šustrové** ani nemohla mít nějakou vlastní jednotnou politickou ideologii, neboť ji tvořili zastánci tolika různých

politických proudů, že by se na jednotném *politickém* programu nikdy neshodli. Samotnou nepolitickou politiku Charty 77 **Šustrová** spatřuje především ve snaze o objektivní analýzu situace v Československu, ve vydávání odborných stanovisek k různým celospolečenským problémům.¹⁴ Také **Šustrová** považuje za přínosnou další existenci institutů nepolitické politiky v demokratické společnosti, když se v podobě občanských iniciativ „*obracejí na státní úřady s kritikou a návrhy, jak co udělat či zlepšit, a doplňují tak svým působením činnost státních institucí.*“ (Šustrová, 2002) A dodává, že čím více politická elita odmítá činnost občanských aktivit, tím více jim dává najevo, že je považuje za politické oponenty – místo toho, co by v nich měla vidět své partnery k dialogu.

Také historik **Jiří Suk** se ve své studii „*Od nemožnosti politiky k politice jako umění možného: Paradoxní život občana Václava Havla v letech 1969-1992*“ vrátil v roce 2008 k analýze vývoje **Havlova** politického myšlení v době normalizace a konfrontuje jej s politickou rolí **V. Havla** po listopadu 1989. Na pozadí **Havlovy** intelektuální a politické činnosti **Suk** odhaluje obecnější charakteristiky normalizačního režimu. Ambicí autora je prokázat, že **Havel** i ve svých politických eseích z doby disentu přistupuje k politice prakticky, nikoli abstraktně filozoficky. Havlovu hlavní intelektuální ambici po srpnu 1968 prezentuje jako snahu zabránit opětovnému uzavření prostoru veřejné diskuze, který byl otevřen v době Pražského jara. **Havel** kladl podle **Suka** na politickou elitu vysoké morální nároky, když požadoval, aby reformisté po zjištění nemožnosti pokračovat v reformách raději z politiky odešli, aby tak dali najevo svůj morální postoj k režimu. V tom se **Havlova** představa nenaplnila. **Suk** v této **Havlově** linii pokračuje svou kritikou reformistů, jimž vyčítá, že se nepokusili uchovat hlavní reformy Pražského jara a upřednostnili pokračování svých kariér. Za velice zajímavou tezi považují **Sukovo** odmítnutí konceptu nepsané dohody, již měl uzavřít režim s občany. Podle **Suka** se nemohlo jednat o smlouvu, ale jednostranný diktát režimu, neboť občané nemohli určovat podmínky, za nichž bude nabízená smlouva realizována. To do jisté míry koreluje s představou německých ústavních soudců o režimu bývalé NDR, kteří po roce 1989 zpochybnili legitimitu celého režimu NDR s poukazem na to, že politická moc v NDR neměla demokratickou legitimitu (Příbáň, 2008). Také **Havlův** Dopis **G. Husákovi** (1975) interpretuje **Jiří Suk** jako pokus o oživení

¹⁴ Také **Vilém Prečan** vysoce hodnotí právě tuto analytickou činnost Charty a poukazuje na to, že Charta 77 za dobu své existence vydala přes 300 dokumentů, které byly „*jedinými necenzurovanými informacemi o stavu společnosti*“ (Prečan, 2002).

„smyslu pro věci veřejné.“ V další části své studie osvětluje **Suk Havlovo** vnímání nepolitického charakteru Charty 77 a dokládá, že režim sám i občané vnímali Chartu jako vysoce politickou záležitost. Nepolitický charakter disentu spatřuje **Suk** spíše ve snaze vybudovat paralelní polis, jejímž smyslem bylo poskytnout prostor pro vyjadřování politických postojů v situaci, kdy politika v zásadě nebyla možná. Ukazuje tak, že morální apel disentu, jež se ve svobodné diskuzi chartistů rodil, byl pro režim daleko nebezpečnější než jakákoli přímá politická akce. Také esej *Moc bezmocných* (1978) interpretuje **Jiří Suk** jako doklad **Havlova** praktického a nikoli planě moralizujícího přístupu k politice. **Havlův** „život v pravdě“ nemá být absolutizací filozofického pojmu pravda, ale naopak je výrazem jeho touhy nepodlehout ideologickému nátlaku režimu a uchovat si nezávislost svého myšlení a jednání. **Sukova** práce má i výrazné sociologické přesahy, když autor velmi vhodně vřazuje **Havlovo** myšlení do konceptu sociálních hnutí, vznikajících od 60. let na Západě.

Suk také velmi dobře ukazuje **Havlovo** obtížné vyrovnávání se s pozicí všeobecně uznávaného lídra čs. opozice v závěru 80. let (disidenty samotnými, zahraničím, čs. občany i režimem). V *Dálkovém výslechu* (1986) vidíme **Havla** ofenzivního, jež chce silou pera burcovat veřejnost. Ale v *Hodině mezi zkrachovancem a politikem* (1989) již odmítá být spasitelem společnosti, která si podle něj musí pomoci především sama. **Suk** vysvětluje tento obrat tím, že disent v závěru roku 1989 očekával propuknutí masových protirežimních demonstrací.

V analýze **Havlovy** polistopadové politické kariéry rozvíjí **Suk** teze, publikované ve své stěžejní práci *Labyrintem revoluce*. (**Suk**, 2003) **Havlův** v odborných publikacích všeobecně konstatovaný politický aktivismus v roli prezidenta **Suk** vysvětluje **Havlovými** morálně politickými pohnutkami: chtěl mít vysoký vliv na politiku, protože považoval za svou povinnost učinit politiku pro veřejnost opět přitažlivou. Na několika konkrétních příkladech pak **Suk** dokazuje vzájemnou provázanost **Havlovy** konkrétní polistopadové politiky s jeho filozofickými východiský z doby disentu. Na sporu o charakter Občanského fóra ukazuje **Suk** rozpor mezi **Havlovými** politicko-filozofickými východiský a důsledky, které mělo jejich uplatňování pro vývoj tohoto hnutí. Jestliže **Havel** pokládal OF především za pokračování oné paralelní polis, jejímž smyslem je umožnit nezávislým a charismatickým osobnostem s vysokou společenskou autoritou realizovat své politické záměry, pak právě tato koncepce, odmítající zavedení formálních pravidel výběru politických vůdců, se stala příčinou postupujícího poklesu legitimacy v očích jeho aktivistů – zejm.

v regiónech (i když na to vytrvale upozorňovali i někteří předáci v pražském KC OF – např. **Ivan Dejmál**). Podle **Suka** nespokojenost regionálních politiků OF s touto „oligarchickou strukturou“ nakonec tyto nespokojence přivedla do tábora **Václava Klause**, který v létě 1990 zdvihl prapor boje za standardní politickou stranu, což autor považuje za přesný opak stavu, který chtělo havlovské OF překonat. Implikuje-li tato **Sukova** teze představu o **Havlově** odporu k principu politického stranictví, pak je ale třeba vyrovnat se s **Havlovými** výroky v rozhovoru s **Karlem Hvizďalou** (Havel, 2006). Zde totiž **Havel** uvádí, že podle jeho názoru se OF mělo „rozpustit v normálních politických stranách“ již po pár týdnech své existence a dále dokonce tvrdí, že již v lednu 1990 na sněmu KC OF navrhoval přeměnu hnutí na politickou stranu, ale s tímto návrhem neuspěl, neboť „všichni chtěli, abychom vydrželi do svobodných voleb v červnu 1990 a regulérně se jich zúčastnili“ (Havel, 2006, s. 59).

Suk dále provází čtenáře po některých konkrétních politických sporech z let 1990-1991, v nichž ukazuje **Havlovi** angažovanost, její meze i prohry (spor o volební zákon, o název státu, **Havlův** pokus o mobilizaci veřejnosti proti federálnímu parlamentu na konci roku 1991). Tyto spory evidentně ukazovaly meze **Havlových** snah o využívání charismatu, který získal u veřejnosti v listopadu 1989 – v žádném z těchto sporů se mu nepodařilo zvítězit, protože podcenil standardizaci čs. politiky do podoby klasické parlamentní demokracie se všemi svými formalistickými postupy, pravidly a procedurami. **Suk** nicméně vyzdvihuje význam **Václava Havla**, jenž podle něj tkví ve vytrvalém odporu intelektuála proti snaze státní moci po absolutním ovládnutí jedince. Přestože **Václav Havel** nezměnil českou politiku, zůstává jeho intelektuální vliv i celosvětově silný, konstatuje **Jiří Suk**.

Závěr

Při pokusu porovnat chápání pojmu „nepolitická politika“ u **Masaryka** a **Havla** nutně dojdeme k závěru, že jejich pojetí jsou odlišná dosti výrazně, neboť každý z nich byl formován jinými historickými podmínkami. Porovnání jejich politických konceptů je obtížné, protože každý z nich řešil odlišné problémy a ocitali se v odlišných politických režimech.

Politický režim rakouského mocnářství, v němž se pohyboval **Masaryk**, byl zřejmě asi svobodnější, než normalizační režim husákovského Československa, v němž svou činnost vyvíjel **Václav Havel**. Ten ovšem na druhé straně nemusel řešit problém neexistence vlastního národního státu, který právě **Masaryk** spolu

s legionáři a západními politiky doslova „vydupal“ ze země v průběhu 1. světové války.

Oba dva – **Masaryk** i **Havel** – prožili ale v životě velmi podobné situace. Kdysi oba stáli na okraji společnosti – **Havel** sice jako ne zcela nemajetný potomek bohaté podnikatelské rodiny, **Masaryk** zase jako příslušník společenské elity, univerzitní profesor. Oba ovšem velmi záhy odmítli pasivně přijmout nesvobodný režim, ve kterém se ocitli.

Masaryk bojoval nejen s režimem, který v porovnání s jeho ideálem – politickým systémem Spojených Států – byl zcela jistě nedemokratický, ale také s mnoha dalšími společenskými problémy: od nerovnoprávnosti českého etnika ve vlastní zemi, ovládané německou elitou, přes snahu postavit se čelem proti společenským předsudkům (Hilsneriáda), až po boj proti oslavování národní minulosti, založenému na živých důkazech (boj o Rukopisy). **Masaryk** nastoloval mnoho dalších nepříjemných otázek: podával Čechům zcela jiný obraz Ruska, než jaký jej chtěli mít, zabýval se otázkou postavení ženy v rodící se moderní společnosti, a také se vyrovnával s nejnovějšími filozofickými teoriemi a sociálními hnutími, z nich především s marxismem, v určitých vrstvách společnosti velmi populárním, v jiných silně nenáviděným. Bojoval proti snahám církve o zachovávání přežitých dogmat a na druhé straně volal po nutnosti nového náboženství pro člověka v době, kdy upadá vliv tradičního katolicismu.

Václav Havel se ocitl tváří v tvář nejen politické elitě režimu, již ohrožoval svými výzvami k návratu slušnosti a morálky, ale také tváří v tvář většině společnosti, která jeho a jemu podobné považovala v jednom případě za „buržoazního synka“, který se chce dostat zpět ke svým majetkům, v jiném případě za povaleče, který nemá co dělat v době, kdy všichni budují sídliště, továrny a chalupy. **Havel** musel často překonávat beznaděj svou i svých přátel, protože nikdo z nich dlouho neviděl světlo na konci tunelu. Jejich běžné životy nebyly žádnou velkou tragédií, přesto se člověk neubrání obdivu, když si představí, že život „běžného“ disidenta nebyl asi o mnoho jednodušší, než život profesora **Kopřivy**, hlavního hrdiny **Havlova** *Larga desolata*. Každodenní strach ze zatčení, výslechů, zabavení řidičského průkazu, předvolání nevinných příbuzných – to všechno byl disidentský svět.

Havel i **Masaryk** byli de facto disidenty nejen proti politickému systému, ale i proti samotné české společnosti. A oběma to bylo ve chvíli jejich triumfu neustále připomínáno – **Masarykovi** celkem nepatrnou skupinkou protihradních intelektuálů, jejichž elegance zmírňovala ostrost kritiky (profesor **Pekař**), zato **Havlových** odpůrců vyrostlo po revoluci nepřeberné množství od těch, jejichž kritika byla většinou věcná (disidenti s jiným pohledem na podobu disidentské činnosti, jako je **Emanuel**

Mandler), přes ty, kteří se brání (nešťastnému) mediálnímu obrazu **Havla** jako jediného hrdiny, který neustále bděl, zatímco jiní budovatelé socialismu spali, také přes ty, kteří racionálně kritizují **Havlovy** neumělé pokusy řešit politické problémy až neuvěřitelně naivními nepolitickými postupy, až po ty, kteří v Havlovi zcela cynicky viděli překážku při své cestě k moci.

A přesto se oba dva – **Masaryk** i **Havel** – téměř na sklonku života ocitli v naprosto neuvěřitelných situacích. **Masaryk** odejde do zahraničí na začátku války jako soukromá osoba s jedinou jistotou – s naprosto radikálním rozchodem s tradicí českého života v Rakousku a s velmi matnou představou o jiném politickém uspořádání prostoru, ve kterém se 300 let téměř neměnily státní hranice, a vůbec neměnila vládnoucí dynastie. Samozřejmě, že má pravdu **Loewenstein**, když tvrdí, že ani svobodné Československo nevzniklo z **Masarykovy** ideje humanitní a ani komunistický režim nepadl proto, že se **Havlův** zelinář probudil a rozhodl se žít v pravdě. Ale přinejmenším u **Masaryka** podle mého názoru platí velmi silně, že síla víry v uskutečnění snu může ovlivnit velmi mnoho. Každý český zajatec na frontě mohl strávit zbytek války v celkem snesitelném prostředí zajateckého tábora. A jen třetina z nich se rozhodla vstoupit do legií, přičemž věděla, že budou-li zajati jako legionáři, čeká je jistá smrt z rukou popravčí čety. A přestože jim nikdo nemohl dát jistotu, že **Masarykův** a **Benešův** sen se jim splní, věřili, že právě svou angažovaností přesvědčí dohodové státníky, že si zaslouží vlastní stát.

Také protikomunistická opozice v znormalizovaném Československu se zdála být shlukem naivních snů a bláznů, kteří nemohou nic změnit. Jejich situace byla do jisté míry horší, protože jejich naděje byly tváří v tvář skálopevně neměnnému světu dvou supervelmocenských bloků mnohem menší. A proto také i jejich podíl na pádu komunistického režimu byl menší, neboť na ztroskotání komunismu se nejvíc podepsali ti, kteří jej vedli – českoslovenští komunisté tím, že režim začal od 80. let kolabovat pod tíhou ekonomických a ekologických problémů, a sovětsí komunisté v čele s **Gorbačovem** tím, že tento kolos chtěli reformovat, přičemž se jim rozsypal v rukou. Přesto ale – byli to především disidenti, kteří udržovali ve veřejnosti sen o životě ve svobodě. Oproti většině společnosti, která – řečeno s **Karlem Hvízdalou** – se snažila v režimu získávat různé výhodné pozice a šla na věc jaksi úřednický a funkcionářsky, **Havel** a disidenti od počátku hájili, to „neúčelné“, ale podstatnější: soulad myšlení a postojů. To nemá být cynická výčitka každému, kdo nebyl disident. To je jen připomenutí skutečnosti, že každá lidská společnost potřebuje kladné vzory – a každá společnost je do jisté míry nemá ráda. Svými občanskými postoji vyvolávali sympatie a obdiv nemnohých doma, ale mnohých v zahraničí – zejména ve svobodném světě, kde lidé věděli, co znamená svoboda oproti gulagům. Je

paradoxem téměř **Vaňkovským** (z Havlovy *Audience*) a zároveň absurditou typicky **Havlovskou**, že právě **Havel** stanul v čele nového režimu, který – vedle svobody a demokracie – znamená také příchod konzumní společnosti, kterou **Havel** tak vášnivě odsuzuje v Moci bezmocných. Jenže právě v tom je podstata. Zatímco dnes se většina rozumných lidí ptá, jak „jsme si mohli nechat líbit komunistickou diktaturu?“, ti, kteří si ji nenechali líbit a už tehdy dovedli myslet, jako my až dnes, bývají vysmíváni.

Masaryk vytvořením svobodné demokratické republiky v podstatě dovršil národní obrození a tím jej de facto učinil již nadále nepotřebným. Místo boje za národní jazykovou školskou a kulturní samostatnost se mohla začít rozvíjet jiná koncepce společnosti – totiž občanské společnosti svobodných občanů, zastřešené demokratickým politickým systémem.

Oba dva se dostali k moci vlastně převratem, nikoli legální cestou. Legitimita jejich prezidentských úřadů byla revoluční. Oba dva interpretovali „své“ převraty problematicky, jak upozomil **Jacques Rupnik**: pro **Masaryka** byl rok 1918 triumfem západní demokracie proti autoritářské teokracii, pro **Havla** byl komunismus poražen „díky životu jako takovému, díky myšlenkám a lidské důstojnosti, díky - životu v pravdě“ **Masaryk** věřil na neodvratitelný nástup éry západní demokracie, **Havel** v morální sílu moci bezmocných.

Na druhé straně oba dva ve svých úřadech usilovali o zvýšení svých prezidentských pravomocí, oba vyjadřovali despekt k zbyrokratizovaným politickým stranám, oba dva také našli jisté zalíbení v institutu úřednických, tedy „nepolitických“ vlád. Oba dva činili nutné kompromisy a museli v úřadu slevit ze svých původních hodnot a ideálů. Oba se podporou novinářů a různých intelektuálních skupin snažili budovat svůj mediální obraz. Oba dva v čele svého státu byli vnímáni jako jakési ztělesnění ideálů, na nichž je stát vybudován. Po odchodu obou dvou z úřadu bylo velmi těžké najít rovnocenné nástupce. A oba byli vystřídáni perfekcionistačnými úředníky, mistry stranické politiky.

A vedle toho jsou tu i určité rozdíly. Pomineme-li ten základní, tj. vzdělání a dosažené společenská pozice, je zde jeden nepominutelný rozdíl také v oblasti politické. Přestože **Václav Havel** celý život psal eseje a hry o politice, praktickou zkušenost s ní neměl až do příchodu do nejvyšší státní funkce. Oproti němu **Tomáš Masaryk** nejenže získal zkušenosti v poslaneckých lavicích vídeňské Říšské rady, ale prošel také politickým a diplomatickým bojem za vytvoření samostatného československého státu v době světové války.

Domnívám se, že i vztah k oné „nepolitické politice“ je u každého poněkud jiný. **Masaryk** ji chápal především jako objekt svého vědeckého zájmu, jako téma, které

před ním v jiných historických a společenských podmínkách nastolil **Havliček** jako prostředek socializace národa. **Masaryk** se také dokázal poměrně brzy od této nepolitické politiky oprostit a přesto že neustále hovořil a psal o pokračující potřebě zdokonalovat demokracii, přijal základní mechanizmy praktické denní politiky.

Naproti tomu **Václav Havel** jako by byl cele ponořen do tohoto konceptu, jako by byl integrální součástí takovéto nepolitické politiky a nejenom že neuměl z ní vystoupit, ale hlavně nechtěl – protože byl přesvědčen o její potřebnosti. **Havel** samozřejmě uměl používat a používal velmi politické prostředky politiky. Ani po revoluci však nepřestal hovořit o základních tématech svých esejů, ale naopak ve svých projevech stále více zdůrazňoval svá dřívější témata – celoplanetární krizi identity člověka, nutnost vzpírat se pokusům o aroganci moci, a naopak nutnost zdola budovat občanskou společnost, místní samosprávy, decentralizovat a zmenšit moc státu apod. V tomto smyslu je určitě inspirativní osobností i pro budoucnost české politiky, která se stává stále více perfektně fungujícím, jenže zbyrokratizovaným strojem na výrobu politiků s vynikajícím mediálním obrazem. Často bohužel jen s ním.

Literatura:

- BAER, J. A. 2003. Havel vždy dobře věděl, o čem mluví. In *Mladá fronta Dnes*, 8. 2. 2003
- BĚLOHRADSKÝ, V. 2003. Klausovská tradice: tři semínka. In *Mladá fronta Dnes*, 14. 1. 2003
- FISCHER, P. 2002. Václav Havel starý a nový. In *Lidové noviny*, 14. 2. 2002
- HALÍK, T. 2003. Nebyl jste pouhým technologem moci. In *Mladá fronta Dnes*, 1. 2. 2003
- HAVEL, V. 1999a. *Largo desolato, Pokoušení, Asanace.*, In: *Spisy 2. Hry*. Praha: Torst, 1999a. 1043 s. ISBN 80-7215-088-X.
- HAVEL, V. 1999b. *Na téma opozice*, In: *Spisy 3. Eseje a jiné texty z let 1953 - 1969*. Praha: Torst, 1999b, s. 830 - 843. ISBN 80-7215-089-8.
- HAVEL, V. 1999c. *Dopis Gustávu Husákovi*, In: *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970 - 1989. Dálkový výslech*. Praha: Torst, 1999c, s. 67 - 109. ISBN 80-7215-090-1.
- HAVEL, V. 1999d. *Moc bezmocných*, In: *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970 - 1989. Dálkový výslech*. Praha: Torst, 1999d, s. 224 - 331. ISBN 80-7215-090-1.

- HAVEL, V. 1999e. *Dálkový výslech. Rozhovor s Karlem Hvižďalou*, In *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970 - 1989. Dálkový výslech*. Praha: Torst, 1999e, s. 699 - 918. ISBN 80-7215-090-1.
- HAVEL, V. 1999f. *Novoroční projev 1. 1. 1990*. In *Spisy 6. Projevy z let 1990 - 1992. Letní přemítání*. Praha: Torst, 1999f, ISBN 80-7215-092-8, s. 9 - 20
- HAVEL, V. 1999g. *Projev ve Federálním shromáždění 23. 1. 1990*. In *Spisy 6. Projevy z let 1990-1992. Letní přemítání*. Praha: Torst, 1999g, ISBN 80-7215-092-8, s. 25 - 44
- HAVEL, V. 2006. *Prosím stručně. Rozhovor s Karlem Hvižďalou*. Praha. Gallery, 2006
- HAVEL, V. 2007. *Projev ke státnímu svátku ČR 28. 10. 2001*. In *Spisy 8. Projevy a jiné texty 1999-2006. Prosím stručně. Odcházení*. Praha: Torst, 2007, ISBN 978-80-7215-320-6, s. 141 - 150
- HAVEL, V. 2007. *Slavnostní večer „Václav Havel – spisovatel a prezident“*, New York. In *Spisy 8. Projevy a jiné texty 1999 - 2006. Prosím stručně. Odcházení*. Praha: Torst, 2007, ISBN 978-80-7215-320-6, s. 181 - 187
- HAVELKA, M. 1997. *Spor o smysl českých dějin (1895-1938)*. Praha: Torst, 1997. 867 s. ISBN 80-85639-41-6.
- HAVELKA, M. 1998. 'Nepolitická politika': kontexty a tradice. In *Sociologický časopis*, č. 34, 1998, s. 455 - 466
- HAVELKA, M. 1999. *Pojem antipolitická politika a jeho proměny*. In *Proglas*, č. 3, 1999, s. 14 - 18
- HVIŽĎALA, K. 2003. *Muž, který nepřistoupil na hry trpaslíků*. In *Mladá fronta Dnes*, 1. 2. 2003
- KEANE, J. 1999. *Václav Havel. Politická tragédie v šesti dějstvích*. Praha: Volvox Globator, 1999. 428 s. ISBN 80-7207-308-7.
- KEANE, J. 2003. *Vladař milující pompu*. In *Lidové noviny-Orientace*, 1. 2. 2003
- KLÍMA, M. 2001. *Stranická chobotnice a koště antipolitiky*. In *Lidové noviny*, 7. 12. 2001
- KOMÁREK, S. 2003. *Bylo to velkolepé. Děkuji*. In *Právo-Salon*, 2. 1. 2003
- LOEWENSTEIN, B. W. 1997. *My a ti druzí. Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno: Doplněk, 1997. 354 s. ISBN 80-85765-64-0.
- MANDLER, E. 2002a. *Tradice charty byla destruktivní*. In *Lidové noviny*, 17. 1. 2002
- MANDLER, E. 2002b. *Cesta Charty 77 k nebesům*. In *Lidové noviny*, 18. 1. 2002
- MANDLER, E. 2003a. *Co dokázal Václav Havel*. In *Lidové noviny*, 30. 1. 2003

- MANDLER, E. 2003b. Mistr libivých politických projevů. In *Mladá fronta Dnes*, 31. 3. 2003
- MASARYK, T. G. 1896. *Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení*. Praha : Jan Laichter, 1896. 496 s.
- MASARYK, T. G. 1928. *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914 - 1918*. Praha: Orbis, 1928. 650 s.
- MASARYK, T. G. 1990. *Česká otázka. Naše nynější krize*. Praha: Svoboda, 1990, 352 s. ISBN 80-205-0061-8.
- MASARYK, T. G. 1994. *Nová Evropa*. Brno: Doplněk, 1994, 193 s. ISBN 80-85765-29-2.
- NĚMECKÝ, M. 2001. *Znovuoživení pojmu občanské společnosti v současné politické teorii*. Praha: Diplomová práce na Ústavu politologie FFUK, Praha: Filozofická fakulta UK, 2001
- OTÁHAL, M. 1998. O nepolitické politice. In *Sociologický časopis*, č. 34, 1998, s. 467 - 476
- PREČAN, V. 2002. Na Chartu 77 nelze pohlížet skrze brýle dnešních zájmů. In *Lidové noviny*, 12. 1. 2002
- PŘIBÁŇ, J. 2002. Noční můra disident. In *Lidové noviny-Orientace*, 12. 1. 2002
- PŘIBÁŇ, J. 2008. *Právo, kolektivní identita a vyrovnávání se s minulostí: středoevropské zkušenosti s postkomunismem*, In GJURIČOVÁ, A.; KOPEČEK, M. 2008. *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2008, s. 288 - 313, ISBN 978-80-7185-876-8.
- RUPNIK, J. 2003. Příběh Havla: z disidenta prezidentem. In *Mladá fronta Dnes*, 31. 3. 2003
- SUK, J. 2003. *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize*. Praha: Prostor, 2003.
- SUK, J. 2008. *Od nemožnosti politiky k politice jako umění možného: Paradoxní život občana Václava Havla v letech 1969 - 1992*, In GJURIČOVÁ, A.; KOPEČEK, M. 2008. *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2008, s. 16 - 51, ISBN 978-80-7185-876-8.
- ŠUSTROVÁ, P. 2002. Tak 'málo': žít jako svobodní lidé. In *Lidové noviny*, 9. 1. 2002
- UHL, P. 2003. Dvanáct tučných let Václava Havla. In *Právo*, 31. 1. 2003
- URBAN, O. 1982. *Česká společnost 1848 – 1918*. Praha: Svoboda, 1982, 690 s.